

SEKEM

een kwalitatief onderzoek naar een duurzaam en alternatief economisch systeem

Lotte Witteman & Kelly Vossen

SEKEM

een kwalitatief onderzoek naar een duurzaam en alternatief economisch systeem

Student: Lotte Witteman

Studentnummer: 5749069

E-mail: l.j.witteman@students.uu.nl

Student: Kelly Vossen

Studentnummer: 4154797

E-mail: k.vossen@students.uu.nl

Begeleider: Ying Que

E-mail: w.i.que@uu.nl

Woordenaantal: 25616

Date: 27 juni 2018

Universiteit Utrecht

“Sustainable development towards a future where every human being can unfold his individual potential; where mankind lives together in social forms reflecting human dignity; and where all economic activity is conducted in accordance with ecological and ethical principles”

Ibrahim Abouleish¹

¹ The Vision of Sustainable Development Became Reality, <https://www.sekem.com/en/about/vision-mission/>

ONDERZOEKSLOCATIE

Afbeelding 1: De door ons bezochte Sekem locaties

ACHTERGRONDINFORMATIE KAART

Sekem *Main farm*: Sekems eerste stuk grond en boerderij. Dit terrein is met de jaren uitgebreid en heeft nu ook een school, fabrieken en medisch centrum. Dit was tevens onze verblijfplaats.

Adleya: 150 Feddan (1 Feddan staat gelijk aan 0.42 hectare)

Wahat: 500 Feddan

Locaties van de verschillende *supplier farms*:

El Fayum (Middelste *supplier farm* op de kaart): Eraky Boerderij, boer Goman

El Fayum (Middelste *supplier farm* op de kaart): Abo Hased Boerderij, boer Achmed

Damietta (*supplier farm* rechtsboven op de kaart): boer Mohammed, katoen boerderij

Kafr-El-Shaikh (*supplier farm* linksboven op de kaart): boer Mohammed

El Minya (onderste *supplier farm* op de kaart): boer Abdollah

INHOUDSOPGAVE

Supplier Farm Abo Hased, El Fayum

Inhoudsopgave

● Inleiding	blz. 2
● Theoretisch kader	blz. 5
- Duurzaamheid.....	blz. 5
- Eurocentrisme.....	blz.
- Kapitalisme.....	blz. 7
- Tegengeluid.....	blz. 8
- Gemeenschappen en collectieve actie.....	blz.
- Solidariteit economie.....	blz. 11
- Associatieve economie.....	blz.
- Biodynamische landbouw.....	blz. 14
● Context	blz. 17
- Sekem.....	blz. 17
- Economy of Love.....	blz. 19
● Hoofdstuk 1: Ideologie van de ‘Economy of Love’	blz.
1.1 Productieketen van Sekem.....	blz
1.2 Verdeling van voordelen.....	blz
1.3 Wederzijdse afhankelijkheid.....	blz
1.4 Financiële winsten.....	blz
1.5 <i>Capacity building</i>	blz
1.6 <i>Consciousness levels</i>	blz
● Hoofdstuk 2: De biodynamische landbouw van Sekem	
2.1 Boerderij als organisme.....	blz
2.2 Biodynamische preparaten.....	blz
2.3 gezondheid.....	blz
● Hoofdstuk 3: De kracht van collectieve actie	blz.
3.1 Samenwerking binnen bedrijf ISIS.....	blz.
3.2 Samenwerking boerderij Wahat & Adleya.....	blz.
3.3 ‘Familie’.....	blz.
3.4 Gemeenschapsgevoel.....	blz.
3.5 Interculturele samenwerking.....	blz.
● Literatuurlijst	blz. 32
● Bijlagen	blz. 36
- <i>Bijlage 1: samenvatting</i>	blz. 36
- <i>Bijlage 2: Persoonlijke reflectie Lotte</i>	blz. 37
- <i>Bijlage 3: Persoonlijke reflectie Kelly</i>	blz. 37

DANKWOORD

Werknemers op supplier farm Kafr-El-Shaikh

Dankwoord

Vanaf 5 februari tot 18 april 2018 hebben wij kwalitatief veldwerk gedaan binnen de organisatie Sekem. Het gehele proces, het veldwerk doen en het schrijven van de scriptie heeft ons enorm veel geleerd en we zijn heel blij dat we de kans hebben gekregen om Sekem van binnenuit te leren kennen. We willen graag iedereen bedanken die ons heeft geholpen tijdens de veldwerkperiode. Zonder de medewerking van alle betrokkenen bij Sekem hadden wij deze scriptie niet kunnen schrijven. We zijn veel dank verschuldigd aan al onze informanten, van de leidinggevenden op de Sekem *Main Farm* tot aan boeren van de *supplier farms* op verschillende plekken in Egypte. We willen graag in het bijzonder Max Abouleish bedanken voor zijn goede begeleiding en het wegwijs maken binnen Sekem. Ook Hasnaa heeft veel voor ons betekent. Zij is naast onze vertaalster een goede vriendin geworden en we hebben talloze leuke herinneringen aan haar. Een van onze favoriete informanten op Sekem was Mohammed, een engineer van boerderij Adelya. Naast de gesprekken over biodynamische landbouw hebben we persoonlijke verhalen uitgewisseld en veel thee gedronken. Angela, die ons op een enthousiaste manier alles over biodynamische landbouw heeft verteld en laten zien willen we ook graag bedanken. Onze huisgenootjes op Sekem, Nana, Immanuel en Felipe, hebben ons ook veel gesteund en ons op Sekem thuis laten voelen. Als laatste willen we Ying heel erg bedanken voor haar begeleiding, voor ons elke keer inspireren en enthousiasmeren, het geven van nieuwe inzichten, nieuwe interessante feministische literatuur en het meepuzzelen aan onze scriptie.

INLEIDING

Sekem Main farm, graanvelden

Inleiding

In 1979 kocht Ibrahim Abouleish een stuk woestijn in het noorden van Egypte. Het was een uitgestrekte, dorre zandvlakte zonder water, elektriciteit of wegen. Vanaf dat moment heeft het gebied een enorme metamorfose ondergaan. Het is niet meer te vergelijken met de vlakte van 38 jaar geleden. Het geel is vervuild voor het groen van bomen en planten. Hoge casuarinabomen ruisen zachtjes in de wind. Over een van de vele grasvelden ligt een sluier van witte bloemen. Er loopt een dun, slingerend grindpad doorheen. De vorm van het pad wordt gevolgd door een rij zonnebloemen die ernaast zijn geplant. Ze staan op het punt te gaan bloeien. Naast het grasveld ligt een veld waar quinoa wordt verbouwd. De quinoa is al redelijk geel van kleur en kan dus elk moment worden geoogst. Er is gekwetter te horen, afkomstig van vogels met een lichtgroene buik die boven de quinoa vliegen. Het is het einde van de middag, waardoor de zon de quinoa een gouden gloed geeft. De warme lucht ruikt naar mest, vermengd met de geur van gras en bloesem. Het dorre gebied van toen is omgevormd tot een vruchtbaar paradijs.

Elk jaar gaat 75 miljard ton vruchtbare grond verloren aan landdegradatie. Meer dan anderhalf miljard mensen zijn afhankelijk van grond die langzaam degradeert.² Een groeiend percentage van de droge gebieden op aarde lijdt aan één of meerdere vormen van landdegradatie. Deze landdegradatie kan uiteindelijk leiden tot verwoestijning van gebieden. Klimaatverandering is naast menselijke activiteit de hoofdoorzaak van verwoestijning.³ Deze landdegradatie is een urgent probleem dat in toenemende mate om aandacht vraagt.

Om mondiale problemen zoals verwoestijning of landdegradatie te kunnen bestrijden, is het van groot belang dat er wordt gekeken naar duurzame oplossingen. Het tijdperk van globalisering, modernisering en technologische vooruitgang kent namelijk een grote keerzijde: deze vorm van vooruitgang heeft een negatieve impact op het milieu (Gesota 2008). Ecologische degradatie wordt alsmaar zichtbaarder en de gevolgen ervan steeds dringender. Problemen als vervuiling, klimaatverandering, ecologische rampen en de afname van natuurlijke grondstoffen hebben ervoor gezorgd dat mensen naar een oplossing zoeken (Scherpenisse 2013, 3). Deze

² The United Nations Decade for Deserts (2010-2020) and the fight against Desertification, <https://www.unccd.int/actions/united-nations-decade-deserts-2010-2020-and-fight-against-desertification>

³ The UN Decade for Deserts and the fight against Desertification: Impact and role of drylands, <https://www.unccd.int/un-decade-deserts-and-fight-against-desertification-impact-and-role-drylands>

oplossing is terug te zien in de toename van duurzame ontwikkeling; ontwikkeling die er naar streeft om duurzame levensstijlen te creëren op mondiale schaal (Scherpenisse 2013, 3). Om duurzame ontwikkeling te verwezenlijken, is het essentieel dat er ontwikkeling plaats vindt op zowel sociaal, economisch als ecologisch gebied (Conroy en Berke 2007, 1381).

Een grote factor die deze duurzame ontwikkeling echter tegenhoudt, is het huidige economische systeem in de vorm van kapitalisme (Gesota 2008). Milieuwetenschappers Jacobs en Jones stellen dat kapitalisme onvermijdelijk hand in hand gaat met degradatie van de natuur (Jacobs 2007). Ondanks dat de negatieve effecten van dit economische systeem al jaren zichtbaar zijn, is het systeem in al die tijd nauwelijks veranderd (Lessem en Schieffer 2010). Wij pleiten zodoende voor alternatieve economische systemen die, in tegenstelling tot kapitalisme, wel op een duurzame manier handelen. Er zijn verscheidene alternatieve economische systemen en deze hebben vaak een aantal sterk overeenkomstige kenmerken gemeen. Zo zijn er steeds meer theorieën en voorbeelden die onder een nieuw economisch paradigma vallen en streven naar een meer duurzame en rechtvaardige vorm van economie. Voorbeelden hiervan zijn onder andere de *green economy*, de associatieve economie en de solidariteit economie (Lessem en Schieffer 2010; Kahle 2013; Miller 2010). De basisprincipes van de solidariteit economie zijn het duurzaam omgaan met grondstoffen en sociale rechtvaardigheid (Lessem en Schieffer 2010). Wij hebben besloten om de solidariteit economie als theoretisch uitgangspunt te nemen omdat we geïnspireerd zijn door de ideologie. Doordat het een relatief jonge en opkomende theorie is, zien we er veel potentie in en willen we ons best doen om de theorie te versterken. Daarnaast willen we graag alternatieven op het kapitalisme ondersteunen. Wij hopen dat door er meer onderzoek naar te doen en er praktisch mee bezig te zijn, deze vorm van economie zich verder zal verspreiden.

In dit onderzoek zullen wij ons plaatsen binnen de debatten rondom de negatieve impact van het kapitalisme om zo het pleidooi voor een alternatief economisch systeem te rechtvaardigen. Het doel van dit onderzoek is erachter te komen hoe een gemeenschap zich, door haar landbouw op een bepaalde manier te organiseren, zich verhoudt tot de kenmerken van een solidariteit economie. Er wordt onderzocht hoe de uitgangspunten van de solidariteit economie in verhouding staan tot duurzame landbouwwormen. Hierbij wordt tevens gekeken naar de invloed van een holistische betekenis van duurzaamheid.

Het onderzoek berust op een *case study*; het neemt de duurzame Egyptische organisatie

Sekem als onderzoekslocatie. Sekem is een organisatie die streeft naar duurzame ontwikkeling. Het is, naast een organisatie, een gemeenschap die haar manier van leven, haar economie en haar werkomgeving op een zo duurzaam mogelijke manier organiseert. De visie van Sekems economie is om respectvolle sociale relaties aan te gaan, waarin het doel niet hoogste financiële winst is. In plaats daarvan worden elkaars behoeftes, de maatschappij en het milieu in acht genomen. Deze vorm van economie wordt binnen de gemeenschap de *Economy of Love* genoemd.

Ons kwalitatieve onderzoek behandelt de volgende centrale vraag: **hoe draagt de agriculturele van Sekem bij aan het vormen van een solidariteit economie?** Wij zullen deze vraag beantwoorden aan de hand van een complementair beschrijvend onderzoek. Dit houdt in dat we ons, binnen Sekem, beiden hebben gefocust op verschillende aspecten om zo veel mogelijk gedetailleerde data te verzamelen. Het onderzoek heeft zich gericht op de ideologie van Sekems economie, op het duurzaamheidsaspect van de landbouw en op de samenwerking binnen de gemeenschap.

In het veld

We hebben gebruik gemaakt van kwalitatieve onderzoeksmethoden om antwoord te geven op de hoofdvraag en deelvragen. Middels participerende observatie, diepte interviews, een focusgroep en *hanging out* binnen de landbouwsector van Sekem hebben we veel data verzameld dat we tijdens en na afloop van ons veldwerk hebben geanalyseerd. Tijdens de veldwerkperiode hebben we tevens een foto experiment uitgevoerd om informatie via een andere manier te vergaren. We hebben een aantal informanten, de medewerkers van boerderij Adleya, gevraagd om een foto te maken van hetgeen dat zij het beste aspect van hun werklocatie vinden. Achteraf vroegen we ze om hier wat over te vertellen. De verschillende methoden hebben ons stuk voor stuk nieuwe informatie gegeven. Door mee te werken op het land kregen we bijvoorbeeld een completer beeld over hoe de werknemers hun tijd besteden en hoe zij hun dag indelen dan wanneer we dit enkel door middel van interviews hadden gevraagd.

De drie grootste ethische dilemma's die we zijn tegengekomen met betrekking tot onze methoden zijn 'white privilege', de taalbarrière en duidelijke communicatie. Onze positie, twee Westerse meisjes, heeft ervoor gezorgd dat wij op een andere manier behandeld werden dan de Egyptenaren. We kregen vaak een betere behandeling, ook al probeerden we dit zoveel mogelijk te beperken. Bijvoorbeeld het feit dat Sekem een auto voor ons kon regelen als wij naar bepaalde

boerderijen wilden gaan, maakt dat het voor ons aanvoelde alsof er een duidelijk hiërarchisch verschil zit tussen ons en de Egyptische bewoners. Ook op boerderij Wahat was het *white privilege* dilemma aanwezig. We aten daar gezamenlijk met de bewoners van de boerderij. Een aantal keer kregen wij een rijk gevulde omelet, terwijl de rest een hardgekookt ei kreeg. Dit soort situaties zijn moeilijk te vermijden en aangezien we de taal niet spreken konden we het moeilijk aan hen uitleggen. Het *white privilege* dilemma zal altijd aanwezig zijn en het is moeilijk te verhelpen. We probeerden er wel op de juiste manier mee om te gaan door zoveel mogelijk te laten zien en benadrukken dat we ons als gelijken voelen met de mensen om ons heen. Het terugkerende '*white privilege*' dilemma hangt nauw samen met het eurocentrisme⁴ dat als een rode draad door ons onderzoek loopt. Dit komt aan bod in de verschillende hoofdstukken en uitgebreid in de discussie.

Het tweede ethische dilemma is dat informatie die wij verkregen hebben *biased* is. We spreken geen Arabisch en dit in combinatie met onze Westerse positie heeft ervoor gezorgd dat wij mogelijk niet altijd compleet vertrouwd werden. Dit heeft ons onderzoek beïnvloedt. Voorbeelden hiervan zijn onze bezoeken aan de *supplier farms* van Sekem. De *supplier farmers* kenden ons niet en het is goed mogelijk dat ze ons als Westerse buitenstaanders en onderdeel van Sekem hebben gezien. Het zou daarom kunnen dat ze geen eerlijke informatie hebben durven te geven over hun relatie met Sekem. Op de boerderijen Adleya en Wahat was dit niet het geval, aangezien we hier meer tijd hadden om rapport op te bouwen.

Het derde ethische dilemma betreft onze verhouding tegenover de onderzoekspopulatie. Wij hebben van te voren niet goed genoeg gecommuniceerd met de bewoners van Sekem *Main farm*, waardoor zij een ander idee hadden bij de inhoud van ons onderzoek. Ze hadden verwacht dat wij een grotere directe bijdrage zouden leveren aan de gemeenschap door middel van ons onderzoek. Ondanks dat we dit van te voren duidelijk hebben aangegeven bij onze *gatekeeper* Max Abouleish, is dit niet goed doorgekomen bij de rest van de gemeenschap. We hebben hiervan geleerd dat het belangrijk is te blijven benadrukken wat onze positie is en wat ons onderzoek inhoudt.

⁴ Zie discussie: Eurocentrisme

Relevantie

Het onderzoek levert een wetenschappelijke bijdrage door aan te tonen hoe het theoretische begrip solidariteit economie in de praktijk werkt, hoe de kenmerken ervan terug te zien zijn en wat de voordelen van een dergelijke economie zijn. Er is veel hypothetische theorie geschreven over de ideologie van de solidariteit economie. Er zijn ook praktijkvoorbeelden, maar deze zijn nog niet voldoende gekoppeld aan de theorie. Het integreren van theorie en praktijk zal zodoende bijdragen aan de *thickening* van het theoretische begrip ‘solidariteit economie’. Het in kaart brengen van de kenmerken van een solidariteit economie, in de praktijk, kan als voorbeeldfunctie dienen voor beginnende en opkomende duurzame innovaties en gemeenschappen. Zo kunnen de belangrijkste kenmerken van de solidariteit economie en de gebruikte methoden op grote schaal worden overgenomen. Wij zullen Sekems *Economy of Love* vergelijken met de belangrijkste kenmerken van de solidariteit economie. Hierdoor wordt duidelijk waarin de *Economy of Love* en de solidariteit economie van elkaar verschillen en hoe ze elkaar zouden kunnen aanvullen en versterken. Informatie over een organisatie als Sekem kan mogelijk verandering van, of binnen, het huidige economische systeem aanbrengen. Het onderzoek zal eveneens een bijdrage leveren aan de debatten rondom de negatieve effecten van het kapitalisme en de toenemende vraag naar alternatieve economische systemen. Dit onderzoek zal een praktijkvoorbeeld laten zien van een gemeenschap die op een ethische, duurzame manier te werk gaat.

De volgende paragrafen geven informatie over mogelijke manieren om duurzame ontwikkeling te realiseren. Allereerst zal de theoretische onderbouwing inzicht geven in de begrippen van duurzame ontwikkeling en kapitalisme. Vervolgens zal de kritiek op het kapitalisme omwille van het milieu worden onderbouwd, waarna er mogelijke oplossingen aan bod komen: de alternatieve economische systemen. Een voorbeeld van een dergelijk alternatief economisch systeem is de solidariteit economie. Deze theorie wordt aansluitend behandeld. Daaropvolgend wordt het praktijkvoorbeeld, de Egyptische gemeenschap Sekem, geïntroduceerd. Er wordt gekeken hoe Sekem te werk gaat en hoe zij haar economie, de *Economy of Love*, organiseert. Sekems *Economy of Love* kan worden verdeeld in drie verschillende aspecten: de ideologie achter de economie, hoe de economie zich praktiseert in de landbouwketen en hoe collectieve actie deze vorm van economie mogelijk maakt. Deze verdeling zal tevens de basis vormen van onze scriptie: hoofdstuk 1 beschrijft de ideologie achter de economie; hoofdstuk 2 gaat in op de organisatie en de ideologie van de agricultuur; hoofdstuk 3 is een analyse van de

collectieve actie die in Sekem plaatsvindt. Vervolgens worden deze empirische hoofdstukken met elkaar geïntegreerd in een conclusie om tot het antwoord op onze hoofdvraag te komen. In de discussie bespreken we spanningsvelden die we tijdens ons onderzoek zijn tegengekomen en daarmee ook ideeën voor vervolgonderzoek.

THEORETISCH KADER

Drogende quinoa, boerderij Adleya

Theoretisch kader

Dit theoretisch kader vormt de wetenschappelijke onderbouwing van het pleidooi voor alternatieve economische systemen. Hierbij zullen begrippen als duurzame ontwikkeling en *capacity building* geanalyseerd worden. Vervolgens wordt dit in een economische context geplaatst. Er wordt gekeken naar het kapitalisme en wat de invloed hiervan is op de verwezenlijking van duurzame ontwikkeling. Er zullen twee alternatieve economische systemen worden geïntroduceerd, waarbij het belang van gemeenschappen en een duurzame vorm van landbouw een rol spelen.

Duurzame ontwikkeling

- Kelly

Conceptualisering

Duurzame ontwikkeling is een begrip dat de laatste jaren meer en meer aandacht heeft gekregen en dat steeds vaker bediscussieerd en geïmplementeerd wordt (Berke en Conroy 2007, 1382). Duurzame ontwikkeling is echter een dubbelzinnig concept dat breed geïnterpreteerd kan worden. Hierdoor is er eigenlijk geen universele afspraak over hoe het concept vertaald moet worden naar de praktijk (Jabareen 2006). Het begrip wordt door verschillende sociale domeinen, zoals economie, psychologie of biologie, op verschillende manieren gebruikt. Om deze reden zullen we hieronder proberen het begrip voor onszelf te conceptualiseren en duidelijk te maken hoe wij het begrip ‘duurzame ontwikkeling’ in deze scriptie zullen gebruiken.

In het VN 5 rapport over de milieuconferentie van 2012 in Rio de Janeiro is het begrip duurzame ontwikkeling officieel de volgende definitie gegeven: *Sustainable development meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Seen as the guiding principle for long-term global development, sustainable development consists of three pillars: economic development, social development and environmental protection* (United Nations Conference on Sustainable Development 2012). Oftewel, duurzame ontwikkeling probeert ervoor te zorgen dat de behoeftes van het heden kunnen worden verwezenlijkt zonder de behoeftes van de toekomstige generaties te schaden. Wij zullen deze definitie als basis gebruiken voor onze scriptie.

Duurzame ontwikkeling bestaat onder andere uit economische ontwikkeling, sociale ontwikkeling en ecologische ontwikkeling (Gesota 2008). Wij zullen deze aspecten belichten

omdat zij samen de belangrijkste gebieden vormen waarop ontwikkeling plaats kan vinden. We gebruiken deze drie doelen als de grondslagen voor het concept. Ten eerste is ecologische ontwikkeling van belang, om het milieu te beschermen en zo goed mogelijk in stand te houden. Er zijn verschillende ecologische elementen die vereisen dat menselijke activiteiten zo min mogelijk schade aan de natuur brengen. Dit zijn bijvoorbeeld manieren waarop voedsel geproduceerd wordt en afval wordt gerecycled. Ten tweede moet de economie op een meer duurzame manier gaan functioneren. Dit betekent dat, onder andere, de impact van de economische sector op het milieu verminderd moeten worden. Ten derde is sociale ontwikkeling van belang. De manier waarop een maatschappij georganiseerd is, men samenwerkt en of er een collectief gemeenschapsgevoel aanwezig is, heeft invloed op het proces van duurzame ontwikkeling (Gesota 2008, 41-47).

Duurzame ontwikkeling is een complex systeem waarin verschillende actoren binnen sociale, economische en ecologische aspecten met elkaar interacteren (Spangenberg 2001). Vanuit dit oogpunt kan duurzame ontwikkeling worden gezien als een integratie van deze drie dimensies. Elke dimensie kent een eigen doel, waardoor het geheel niet één duidelijk oplossing heeft, maar in plaats daarvan een aantal verschillende opties om de drie doelen zo goed mogelijk te volbrengen.

Capacity building

Duurzame ontwikkeling focust zich dus niet enkel op de bescherming van het milieu, maar hecht eveneens waarde aan sociale ontwikkeling. Een belangrijk aspect van ontwikkeling is *capacity building*. Eade en Williams (1995) benoemen dit als volgt: “*Strengthening people’s capacity to determine their own values and priorities, and to organise themselves to act on these, is the basis of development*” (9).

Om lokale gemeenschappen te emanciperen en aan te zetten om zelfvoorzienend te worden, is *capacity building* een essentieel onderdeel geworden om duurzame ontwikkeling te realiseren (Vestbo 2016). *Capacity building* is, net als duurzame ontwikkeling, een complex begrip. In sommige discoursen wordt *capacity building* bijvoorbeeld ook wel gebruikt als een synoniem voor ontwikkeling. Wij denken echter, gebaseerd op Oxfam zijn theorie, dat *capacity building* een nuttig begrip is en wel degelijk een meerwaarde heeft ten opzichte van het begrip ontwikkeling. Hij stelt dat mensen gelijk recht hebben op natuurlijke bronnen en dat mensen eveneens het recht hebben om eigen baas te zijn over hun persoonlijke ontwikkeling. Het

versterken van menselijke capaciteiten om hun eigen waarden en prioriteiten te definiëren, en vervolgens naar deze waarden te handelen, is de basis van ontwikkeling (Eade 1997, 25).

Eurocentrisme

- Lotte

Voor academici is het belangrijk om in acht te nemen dat concepten als duurzame ontwikkeling en *capacity building* Westerse begrippen zijn en dat de eigenschappen hiervan niet per se waarheid zijn. Aangezien onze *case study* zich in buiten het ‘Westen’ bevindt is het van belang om hier rekening mee te houden en dit mee te nemen in onze analyse.

Eurocentrisme kan worden gedefinieerd als een paradigma. In dit paradigma wordt het idee gecreëerd dat Europa en het Westen in de geschiedenis veel bereikt hebben en samen met deze historische vooruitgang een politieke en ethische superioriteit hebben gecreëerd (Araujo en Maeso 2015, 1). Het eurocentrisme is geworteld in het kolonialisme (van Amerika) van de vijftiende en zestiende eeuw (Araujo en Maeso 2015, 2). Sardar stelt dat het Westen, als conceptuele categorie is geconstrueerd tijdens de geschiedenis van het kolonialisme.

Eurocentrisme was hier overduidelijk aanwezig (Sardar 2007, 45). Door het kolonialisme heeft het Westen veel macht gekregen over de wereld en deze machtsverhouding is vandaag de dag nog aanwezig.

Het grootste voordeel van het Westen is dat zij de mogelijkheid en de macht heeft om belangrijke concepten en waarden te kunnen definiëren (Sardar 2007, 44). Deze macht van het Westen om definities te creëren is een belangrijk onderdeel van het eurocentrisme, aangezien deze definities altijd aansluiten op Westerse denkbeelden en geen rekening houden met de denkbeelden van andere werelddelen. Deze definities berusten niet op een universele waarheid. Sardar stelt: “*the non Western civilizations have simply to accept these definitions or be defined out of existence*” (Sardar 2007, 44).

Homi Bhabha, een belangrijke wetenschapper binnen het huidige postkolonialisme debat, brengt echter nuance aan in deze enigszins eenzijdige visie van het eurocentrisme. Hij stelt dat het belangrijk is om te benoemen dat er tijdens het kolonialisme, en daarmee ook het eurocentrisme dat hiermee gepaard ging, altijd sprake was van een hybride cultuur. Er was constante intellectuele, politieke en fysieke onderhandeling tussen de gekoloniseerden en de kolonisten (Gregor McLennan 2003, 73).

Als eurocentrisme intrinsiek is aan de manier waarop de mens concepten conceptualiseert, is het ook inherent in de manier waarop kennis wordt georganiseerd. Alle disciplines van de sociale wetenschappen zijn tot stand gekomen toen Europa zijn wereldbeeld aan het formuleren was. De discipline economie lijkt bijvoorbeeld in eerste instantie vrij van cultuur te zijn. Toch wordt overal op de wereld dezelfde Westerse economische theorie bestudeerd. Binnen deze theorie en stroming zit eveneens het idee dat modernisering, en daarbij vooruitgang of ontwikkeling, een goede zaak is. Een sociale gemeenschap of ecologie staat hierbij vaak in de weg van economische ‘ontwikkeling’ (Lessem en Schieffer 2010).

Ook Tsing vraagt zich af waarom economieën almaar moeten groeien en de wetenschap altijd moet streven naar vooruitgang (Tsing 2015, 21). Vooruitgang wordt gezien als iets dat in zichzelf altijd gewenst is. In het Westerse paradigma is vooruitgang een lineair proces: het gaat altijd van achteren naar voren, van primitief naar modern, van ‘onderontwikkelde’ landen naar ‘ontwikkelde’ landen (Lessem en Schieffer 2010, 35). Een goed voorbeeld waarin dit streven naar progressie overduidelijk te zien is, is het kapitalisme.

Kapitalisme

- Kelly

Om de werking van duurzame ontwikkeling te analyseren is het van belang om het huidige economische systeem, het kapitalisme, nader te onderzoeken. Het kapitalisme heeft namelijk grote invloed op het milieu. Zowel de discipline economie als het huidige economische systeem is gebaseerd op de economische kernbegrippen van Adam Smith. Het heeft geleid tot het neoliberale kapitalisme, dat de economische wereld de afgelopen vier decennia heeft gedomineerd (Lessem en Schieffer 2010, 14-15).

Het politiek-economische debat over kapitalisme geeft inzichten in de problematiek rondom duurzame ontwikkeling en kan verschillende punten aan het licht brengen waar alternatieve economische systemen iets aan kunnen veranderen. Wij hebben gekozen voor dit debat omdat wij ons tegen het kapitalisme afzetten en pleiten voor een alternatieve economie. Kapitalisme kan als volgt worden gedefinieerd: “Een politiek economisch stelsel waarbij de productiemiddelen (arbeid, gebouwen, grondstoffen en machines) en verbruiksgoederen volledig in particulier bezit zijn en waarin gestreefd wordt naar een zo groot mogelijke winst” (Ensie 2017). Het uitgangspunt van het kapitalisme is dat elk individu volledig eigenaar is van zijn of haar inkomen en bezit (Soskice 2001).

Antropologe Anna Lowenhaupt Tsing beschrijft in haar boek *The mushroom to the End of the World* eigenschappen van het kapitalistische systeem. Zij benoemt een belangrijke link tussen de economie en het milieu; binnen het kapitalisme creëren mensen rijkdom door zowel mensen als niet-mensen tot bronnen van investering te maken (Tsing 2015, 5).

Andere veelbesproken nadelen zijn bijvoorbeeld het almaar groeiende mondiale materialisme, de vergroting van financiële ongelijkheid (zowel binnen landen als over de hele wereld) en de negatieve impact van kapitalisme op het milieu. Ondanks deze nadelen wordt er door de media en de zakenmensen geen alternatief gezien voor dit ‘westerse’ economische systeem en voor de neoliberale vrije markt waar het uit bestaat (Lessem en Schieffer 2010, 28).

Tegengeluid

- Kelly

Wij, samen met Lessem en Schieffer (2010), zijn verbaasd dat ondanks de negatieve bijwerkingen van deze economische aanpak, praktisch de hele wereld zich nog steeds aan dit neoliberale systeem houdt.

Het wordt tijd dat mensen inzien dat het huidige economische systeem een negatief effect heeft en dat economische alternatieven meer aandacht krijgen. Milieuwetenschappers Peter Tom Jones en Roger Jacobs, identificeren de ecologische crisis (o.a. klimaatverandering) zowel als een sociaal, als een economisch probleem. Ze verwerpen het concept kapitalisme als een goedwerkende fundering van het marktsysteem en pleiten voor een grote verandering naar een meer duurzame en minder profijt-gerichte economie. Jones en Jacobs associëren kapitalisme met een essentiële drang naar winst, een ongelijke distributie van goederen (financiële goederen, maar bijvoorbeeld ook voedsel en water) en een onvermijdelijke degradatie van het ecosysteem. Gesota (2008) erkent een belangrijke factor die bijdraagt aan dit gebrek aan duurzaamheid in de wereld; de aanname dat natuurlijke brandstoffen oneindig zijn en de mens deze brandstoffen dient te gebruiken en commodifieren. Tsing (2015) vult dit probleem aan door het begrip *alienation* te introduceren. Dit begrip omvat het verschijnsel dat objecten worden onttrokken van hun aard, om vervolgens ruilobjecten te worden (Tsing 2015, 122). Gesota (2008) en Tsing (2015) beargumenteren beiden dat de mens verantwoordelijker met natuurlijke bronnen om zou moeten gaan.

Meerdere auteurs stellen dat er nauwelijks ruimte is buiten het rijk van kapitalisme (Lessem en Schieffer 2010; Tsing 2015). Zo zegt Tsing (2015): “*everything is ruled by a singular*

capitalist logic (65)” en “*Like a giant bulldozer, capitalism appears to flatten the earth to its specifications* (61)”. Echter, een belangrijk punt dat zij maakt, is dat er wel degelijk een mogelijkheid is om niet-kapitalistische aspecten te vinden binnen een kapitalistisch systeem, en vice versa. Dit komt overeen met de mening van Gibson-Graham, die een optimistische blik hanteren en hoop halen uit economische diversiteit (Gibson-Graham 2006). Zij stellen dat niet-kapitalistische vormen overal te vinden zijn binnen de kapitalistische wereld (Gibson-Graham 2006). Tsing gaat hier nog een stapje verder in. Ze stelt dat het van belang is om de niet-kapitalistische elementen waar het kapitalisme op berust in acht te nemen (Tsing 2015, 63), om zo nieuwe mogelijkheden te creëren voor alternatieve economische systemen. Er bestaan al innovatieve alternatieven die zich bevinden in de schaduw van de dominante economie. Deze alternatieven hebben de capaciteit om zich steeds verder te ontwikkelen.

Gemeenschappen en collectieve actie

- Kelly

Eén van de manieren om een duurzaam economisch systeem te bewerkstelligen is het centraal stellen van gemeenschappen. Zoals eerder benoemd, is het pad naar duurzame ontwikkeling een gecompliceerd proces, waarin zich tegelijkertijd drie verschillende vormen van ontwikkeling bevinden. Zowel ecologische bescherming, sociale ontwikkeling en economische rechtvaardigheid zijn van belang (Berke en Conroy 2004, 1382). Verscheidene onderzoekers op het gebied van duurzaamheid zijn het erover eens dat de beste manier om conflicten binnen deze drie doelen te vermijden is om mensen op een gemeenschapsniveau te laten samenwerken (Berke en Conroy 2004, 1382). In een ideaal samenwerkende aanpak, is er een oprechte uitwisseling van behoeftes, ideeën, verantwoordelijkheden. Volgens Conroy en Berke is een collaboratieve aanpak een noodzaak voor het nastreven van duurzaamheid. Deze aanpak bevordert het gevoel van saamhorigheid, rechtvaardigheid en emancipatie (Berke en Conroy 2004, 1385).

In ‘*A Postcapitalist Politics*’ (2006) bespreken Gibson en Graham een aantal projecten waarin mensen beslissingen maken om nieuwe economieën te creëren op basis van een gemeenschap. Zij noemen dit de “*intentional community economies*”, gemeenschappen waarin sociale wederzijdse afhankelijkheid (economic being-in-common) wordt erkend en aangemoedigd, en waarin nieuwe economische praktijken worden geproduceerd. Gibson en Graham scharen de constructie van *community economies* onder het bredere begrip van collectieve actie (Gibson-Graham 2006). Collectieve actie verwijst naar actie die samen wordt

ondernomen door een groep mensen die hetzelfde gemeenschappelijke doel willen bereiken (Olson 2009). Gibson-Graham (2008) pleiten voor reflectie en discussie over verschillende vormen van wederzijdse afhankelijkheid (88). Wederzijdse afhankelijkheid kan beschreven worden als een paradigma van ‘wij’. Afhankelijke mensen hebben anderen nodig om hun doel te bereiken. Onafhankelijke mensen bereiken hun doel op eigen kracht. Wanneer er echter sprake is van wederzijdse afhankelijkheid, wordt er samengewerkt en worden krachten gebundeld. Mensen met een goed ontwikkeld besef van wederzijdse afhankelijkheid laten hun eigen initiatieven samengaan met die van anderen (Convey 1989).

Gibson-Graham (2006) vinden dat economische beslissingen binnen gemeenschappen op een ethische manier moeten worden genomen: “*economic decisions (about the prices of goods, wage levels, bonus payments, reinvestment strategies, sale of stock, and so forth) are made in the light of ethical discussions*” (166). Gemeenschapseconomieën, en daarmee ook de meeste andere alternatieve economieën, hebben ethiek als uitgangspunt om de economie te rechtvaardigen.

Collectieve actie dient als een belangrijk middel om duurzame ontwikkeling te bereiken. Collectieve actie vereist netwerken en stromen van informatie tussen individuen en groepen om het maken van beslissingen aan te sturen (Olson 2009). In de huidige globaliserende wereld, krijgen mensen echter steeds vaker te maken met interculturele samenwerking (Bird en Osland 2005). Bird en Osland (2005) stellen dat culturele verschillen invloed hebben op samenwerking. Om culturele misverstanden te vermijden, is het van belang dat mensen inzicht krijgen in bestaande culturele verschillen. Vervolgens kunnen zij hun verwachtingen van de ander hierop aanpassen (Bird en Osland 2005, 118). Doordat collectieve actie wordt ingezet om gezamenlijke doelen te bereiken, is het een veelvoorkomend concept binnen activistische bewegingen zoals grassroots initiatieven.

Solidariteit economie

- Lotte

In de huidige maatschappij bestaat er een groot scala aan economische *grassroots* initiatieven, al zijn deze vaak verborgen of gemarginaliseerd binnen de dominante vorm van de economie (Miller 2010). Voorbeelden hiervan zijn *fair trade* initiatieven, alternatieve valuta en *community supported agriculture* (CSA). Ondanks dat deze initiatieven erg divers zijn, delen ze een set aan waarden die contrasteren met de huidige dominante economie. Ze richten zich niet op competitie, maar willen culturen en gemeenschappen creëren die samenwerken. Ze moedigen

relaties aan die gebaseerd zijn op wederzijdse support en solidariteit. Als alternatief voor gecentraliseerde controle, bewegen ze ons naar gedeelde verantwoordelijkheid en het direct en democratisch maken van beslissingen. Winst heeft niet de hoogste prioriteit, maar inzet voor sociale ontwikkeling, economische rechtvaardigheid en milieubescherming wordt aangemoedigd (Miller 2010).

Deze verschillende kenmerken zijn de beginselen van wat veel activisten wereldwijd de solidariteit economie noemen. Het concept solidariteit economie werd voor het eerst gebruikt in 1937, toen Felipe Alaiz een *economía solidária* wilde oprichten tussen arbeiderscollectieven van het platteland en de stad gedurende de Spaanse burgeroorlog. Het hedendaagse gebruik van het concept is ontstaan in zowel Frankrijk als Zuid-Amerika, vooral in Zuid-Amerika in de jaren 80 (Miller 2010, 26). In Europa is het concept voortgekomen uit een lange traditie van activisme vanuit de beweging van de sociale economie.

De solidariteit economie is een overkoepelende term om de vele solidaire economische praktijken die al bestaan te versterken en te verbinden (Allard 2008). Er bestaan verschillende definities van de solidariteit economie. We hebben gekozen om de definitie van feministische economen Gibson en Graham te hanteren aangezien dit een relatief concrete definitie is met duidelijke kenmerken. Deze definitie van de solidariteit economie is als volgt: *“Principles espoused by exponents of solidarity economies include the use of resources based on needs, management strategies involving democratic processes of cooperation and participation, value placed on collective knowledge and collective work, equal distribution of benefits, and making use of natural resources without depleting them”* (Gibson-Graham 2006, 97). Uit deze definitie blijkt dat de solidariteit economie zich zowel op ecologisch gebied wil verduurzamen, maar ook rechtvaardigheid op sociaal gebied wil bewerkstelligen.

De solidariteit economie heeft, naar onze mening, de capaciteit om een beweging te realiseren die het economische leven kan transformeren. Ondanks dat de ideologie veelbelovend klinkt, bevat deze alternatieve economie helaas nog geen concreet uitgewerkte richtlijnen.

Bauhardt stelt dat het concept weinig theoretische analyse kent en dat het vooral praktisch is georiënteerd (Bauhardt 2014, 63). Auteurs als Miller zouden er goed aan doen om de principes, de kenmerken en de methoden van de solidariteit economie te specificeren en concretiseren. De solidariteit economie is in dit stadium voornamelijk een platform met ruimte om te experimenteren en op deze manier een zo ethisch mogelijke economie te ontwikkelen. Het zou

goed zijn om meer voorbeelden uit de praktijk te kunnen koppelen aan deze theorie, zodat de theorie van de solidariteit economie sterker wordt.

Associatieve economie

- Lotte

Naast de solidariteit economie zijn er andere vormen van alternatieve economieën die kritisch naar het kapitalisme kijken. De associatieve economie is hier een voorbeeld van.

De associatieve economie is ontwikkeld door de Oostenrijkse filosoof Rudolf Steiner. Deze alternatieve vorm van economie valt onder zijn bredere filosofie van de antroposofie. Volgens hem is het maatschappelijke leven verdeeld in drie zogenaamde sferen: het spirituele en culturele leven, de rechten en het economische leven (Lamb 2008, 40-41). Deze drie sferen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het economische leven neemt in deze verdeling de grootste plek in. Volgens Steiner zou de economische sfeer een ander karakter moeten hebben dan hoe deze sector in het kapitalisme wordt vormgegeven. Binnen deze driedeling van het maatschappelijke leven is competitie binnen de economische sfeer niet het juiste uitgangspunt, maar het collectief maken van beslissingen door hen die actief in het economische leven betrokken zijn. Steiner stelde een economische markt voor waarin samenwerkende verenigingen, ofwel associaties van producenten, distributeurs en consumenten geleidelijk de onpersoonlijke en competitieve ‘vrije’ markt overnemen. Deze is namelijk vooral gebaseerd op eigenbelang (Lamb 2008, 42).

Associatieve economie is geen vorm van socialisme, zo stellen Lessem en Schieffer (2010). Socialisme neemt de staat als belangrijkste economische actor, terwijl associatieve economie ernaar streeft om onafhankelijke actoren gezamenlijke oplossingen te laten vinden doordat zij dezelfde interesses delen. De nadruk ligt dus op verenigingen, de associaties, in plaats van op de staat (Lessem en Schieffer 2010).

Om een van de belangrijkste kenmerken van de associatieve economie en de solidariteit economie, het rechtvaardig behandelen van het milieu, te concretiseren, kan er worden gekeken naar alternatieve landbouwmethoden zoals de biodynamische landbouw.

Biodynamische Landbouw

- Lotte

Biodynamische landbouw is een alternatieve landbouwworm die zich afzet tegen conventionele landbouw. Conventionele landbouw wordt gekarakteriseerd door een toename in productiviteit, er

kan namelijk een steeds grotere hoeveelheid gewassen verbouwd worden. Dit lijkt positief voor de economie, maar heeft intussen geleid tot vele ecologische problemen zoals aantasting van de bodem, vervuiling en verlies van biodiversiteit. Door overbemesting komen gifstoffen in de bodem, waardoor omliggende ecosystemen worden aangetast (Olsen 2014). Jackson (2002) benadrukt dat de conventionele agricultuur bijdraagt aan klimaatverandering. Er wordt inefficiënt omgegaan energiegebruik en de consumptie van fossiele brandstoffen door de agriculturele sector neemt ook alleen maar toe (Jackson 2002). Biodynamische landbouw zou voor veel van deze problemen een oplossing kunnen bieden, aangezien het economische, ecologische en menselijke gezondheid hoog op de agenda heeft staan.

De biodynamische landbouwmethode is ontwikkeld door filosoof Rudolf Steiner. De methode streeft ernaar om de mens ecologische, economische en fysieke langdurige duurzaamheid kunnen te kunnen bieden (Turinek 2009, 146). Biodynamische agricultuur ziet het boerenbedrijf als een organisme. In 2009 waren er meer dan 4200 biodynamische boerderijen in 43 landen, gecertificeerd door Demeter, een internationaal voedselkeurmerk voor biodynamisch voedsel (Turinek 2009, 146). Naast de standaarden die biologische agricultuur met zich meebrengt, moet een biodynamische boerderij aan het gebruik van preparaten voldoen, moeten er dieren op de boerderij worden gehouden en moet hun mest worden gebruikt (Olsen 2014). Er wordt dus voor een goede samenhang tussen de verschillende aspecten van de boerderij gestreefd naar een gemengd boerenbedrijf.⁵ Ook is er een vruchtwisselingsysteem, wat in de praktijk inhoudt dat hetzelfde gewas maar ééns in de vijf jaar op hetzelfde stuk grond mag staan.⁶ Al deze onderdelen dragen bij aan de bescherming van het milieu, het veiligstellen van biodiversiteit en het verbeteren van het levensonderhoud van boeren (Turinek 2009, 146). Net als bij biologische landbouw wordt er geen gebruik gemaakt van kunstmatige bestrijdingsmiddelen. Een van de belangrijkste kenmerken van biodynamische landbouw is het gebruik van preparaten. Dit zijn zowel dierlijke als organische materialen die structuur geven aan de omvormingsprocessen in de composthoop en de vitaliteit van de bodem en de gewassen zouden ondersteunen.⁷ De gedachten achter deze preparaten worden niet door alle wetenschappers begrepen. Er bestaat discussie over het feit of de werking van de preparaten wel wetenschappelijk te onderbouwen valt (Turinek 2009). Douglass Smith en Jesús Barquin stellen in het kritische tijdschrift *Skeptical Inquirer*

⁵ Demeter-richtlijnen voor de landbouw, <http://stichtingdemeter.nl/demeter-normen-voor-de-landbouw/>

⁶ Demeter-normen voor de landbouw, <http://stichtingdemeter.nl/demeter-normen-voor-de-landbouw/>

⁷ Demeter-richtlijnen voor de landbouw, <http://stichtingdemeter.nl/demeter-normen-voor-de-landbouw/>

bijvoorbeeld dat de stukken die Steiner heeft geschreven over agricultuur vol zitten met foute informatie en vreemde fantasieën (Barquín en Smith 2007). Tot nu toe is er namelijk geen enkele wetenschappelijke studie geweest die heeft kunnen verklaren waarom het gebruik van preparaten werkt. Men kan zich echter afvragen of het van belang is om dit te onderzoeken en vast te stellen, of dat het voldoende is om te kijken wat de effecten van preparaten zijn op het land, zoals bijvoorbeeld de studie van Turinek heeft aangetoond. Verschillende studies die in haar artikel worden genoemd toonden verschillen aan tussen biodynamische landbouwgrond en conventionele landbouwgrond en compost (Turinek 2009, 148-150). De biodynamische landbouw zorgde voor een gezondere grond en compost. Er zijn echter ook wetenschappelijke studies die geen duidelijk verschil kunnen aantonen tussen biodynamische landbouw en de conventionele landbouw en die de biodynamische landbouw daarom afschrijven als een pseudowetenschap. Daarom blijft het een moeilijk debat waarover het laatste woord nog niet is gezegd.

Conclusie

Duurzame ontwikkeling kan worden gerealiseerd met behulp van een alternatief economisch systeem, in samenwerking met collectieve actie en gemeenschapsvorming. Duurzame, alternatieve economieën kunnen middels collectieve actie een plek krijgen binnen de maatschappij en zodoende degradatie van het milieu tegengaan. Gibson en Graham (2006) introduceren de alternatieve economie door het voorbeeld van de solidariteit economie te noemen: een economie die gebaseerd is op eerlijke verdeling van wist, gezamenlijke kennis en samenwerking en als belangrijkste focus heeft om de natuur zo min mogelijk uit te putten. Binnen de agriculturele sector zijn kenmerken van de solidariteit economie terug te vinden in een alternatieve vorm van landbouw: de biodynamische landbouw. Het is hierbij echter van belang om te beseffen dat concepten als de solidariteit economie, duurzame ontwikkeling en collectieve actie gedefinieerd zijn door het Westen.

CONTEXT

Binnenplaats boerderij Wahat

Context

Onze case-study Sekem bevindt zich in het noorden van Egypte. Egypte heeft op economisch gebied betere tijden gekend. Het land heeft enorm geleden onder de muntdevaluatie van de Egyptische Pond in november 2016. Sekem is een gemeenschap die op een duurzame manier haar economie organiseert, en zodoende waarde en educatie probeert te creëren voor Egypte. Deze gemeenschap heeft duurzame ontwikkeling op zowel ecologisch, economisch als sociaal niveau, als haar visie. Sekem probeert deze visie te verwezenlijken middels een duurzame vorm van economie; de door hen gecreëerde *Economy of Love*. Omdat er veel theorie geschreven is over de impact van de ideologie van duurzaamheid en de solidariteit economie is het van belang om een brug te bouwen tussen deze theorie en de praktijk (Cleveland 1998, 325). Het integreren van theorie en praktijk zou binnen wetenschappelijke debatten grotere aandacht moeten krijgen. De brug tussen praktijk en theorie kan, in de context van duurzame ontwikkeling, gebouwd worden door de ervaringen en de kenmerken van de gemeenschap Sekem te koppelen aan de concepten en ideologieën die in het theoretisch kader besproken zijn.

Sociaal-economische situatie Egypte

- Kelly

Landbouw is de ruggengraat van de meeste economische activiteiten binnen de Egyptische economie. Desondanks, is de agriculturele sector enorm afgenomen en neemt deze economische activiteit nog maar 13% van Egypte's GDP in beslag. In de jaren 70 zorgde landbouw voor 90% van de Egyptische werkpopulatie. Vandaag de dag is dit nog maar ongeveer 30% (Arlt 2016). Dit is een van de grootste economische problemen van Egypte, dat in de toekomst voor vele uitdagen zal zorgen. Meer dan 13% van de bevolking is werkloos. Dit beïnvloedt voornamelijk de vrouwen en de jeugd van Egypte. De resulterende armoede en inkomensongelijkheid zet grote druk op de huidige economische en politieke situatie. In 2011 stelde de World Bank dat 25% van de Egyptenaren onder de nationale armoedegrens leeft (Arlt 2016).

Het tekort aan water, gelimiteerde landbouwgrond en groeiende verwoestijning gecombineerd met een stijgende populatiegroei zorgt voor meer en meer druk op Egypte's vermogen om de populatie van voedsel te voorzien. De politieke veranderingen van de laatste jaren (de Arabische Lente) heeft het economisch systeem nog een extra uitdaging gegeven. Economie is een belangrijk aspect van de duurzame ontwikkeling van elk land, maar deze sector heeft nieuwe benaderingen en waarden nodig (Arlt 2016).

Sekem

- Lotte

Sekem is in 1977 opgericht door Ibrahim Abouleish. Ibrahim Abouleish is een Egyptenaar die na zijn middelbare schooltijd naar Oostenrijk vertrok om daar te studeren. Hij heeft daar twintig jaar gewoond en gewerkt en is getrouwd met een Oostenrijkse vrouw. Hij kreeg met haar twee kinderen. Toen hij in 1975 een rondreis maakte door Egypte werd hij geraakt door de veranderingen die het land had ondergaan sinds zijn vertrek. Hij merkte dat het niet goed ging met het land en wilde graag iets aan deze situatie doen. Hij vertrok samen met zijn gezin uit Oostenrijk en om zich in Egypte te vestigen. Hij bezocht het ministerie van agricultuur en vertelde dat hij op zoek was naar een stuk woestijn, wat hij wilde verbouwen door middel van biodynamische methoden. Hij kocht een stuk woestijn in de buurt van Bilbeis, 60 km ten noordoosten van Caïro (Lessem en Schieffer 2010, 104). Wanneer het zou lukken om deze grond te verbouwen door middel van biodynamische methoden, zou het makkelijker zijn om dit model over te zetten op andere gebieden, zo was de redenering van Abouleish.⁸ Door middel van biodynamische landbouw technieken werd de woestijngrond nieuw leven ingeblazen en veranderde in vruchtbare landbouwgrond. Sekem is een goed voorbeeld van een initiatief dat klein is begonnen, maar grote veranderingen teweeg heeft gebracht binnen Egypte op het gebied van landbouwtechnieken. Vandaag de dag bestaat Sekem niet alleen uit een land- en tuinbouwbedrijf, maar heeft verschillende bedrijven en is verbonden aan meerdere NGO's. De bedrijven zijn gevestigd op de *Main farm*, dit is het oorspronkelijke stuk land dat Ibrahim Abouleish heeft gekocht. Naast deze bedrijven die op de *Main farm* zijn gevestigd, heeft Sekem nog vier boerderijen die elders in Egypte gevestigd zijn. Ook is de organisatie nog verbonden aan talloze andere boerderijen in Egypte.⁹

Voorbeelden van bedrijven van Sekem die op de *Main farm* gevestigd zijn, zijn Isis (leverancier van biodynamisch voedsel), NatureTex (biologisch textiel) en Lotus (biodynamische kruiden en specerijen). Sekem levert werk aan ongeveer 2000 mensen. Ook heeft Sekem een medisch centrum waar de werknemers van Sekem, leerlingen en omwonenden naartoe kunnen gaan om hulp te krijgen. Sekem richt zich daarnaast ook op educatie. Er is een lagere en een

⁸ Ibrahim Abouleish, *Sekem: A Sustainable Community in the Egyptian Desert* (Edinburgh: Floris Books, 2005), 73.

⁹ Zie 1.1 voor meer informatie over de organisatie van de landbouwketen

middelbare school op de *Main farm* gevestigd, waar ongeveer 300 kinderen uit de omgeving van Bilbeis onderwijs krijgen.¹⁰ In 2009 heeft Sekem ook een universiteit opgericht in Caïro.¹¹

Sekem is een voorbeeld van sociale innovatie die agriculturele en educatieve activiteiten samenbrengt. De visie van Sekem is om duurzame ontwikkeling te realiseren middels een programma dat economisch, sociaal en cultureel leven omvat.¹² Sekem hanteert een holistisch begrip van duurzaamheid door zich niet alleen te richten op het verduurzamen van het milieu, maar te stellen dat dit hand in hand gaat met de individuele ontwikkeling door middel van culturele activiteiten. Volgens Sekem betekent het dat de mens in harmonie leeft met de aarde en daarnaast zichzelf kan ontwikkelen. Het concept van duurzame ontwikkeling bestaat voor Sekem uit vier dimensies: een economische, maatschappelijke, culturele en ecologische dimensie.¹³ Ons onderzoek zal zich vooral richten op de economische dimensie van duurzame ontwikkeling en daarmee zal ook blijken hoe het interacteert met de ecologische en culturele dimensie.

Sekem doet op al haar boerderijen aan biodynamische landbouw. Ibrahim Abouleish is in de periode dat hij in Oostenrijk woonde in aanraking gekomen met de antroposofie en de biodynamische landbouw. Hij raakte hierdoor geïnspireerd en besloot dit te implementeren binnen Sekem.

“Biodynamic farming heals from the earth upwards. Using compost and preparations strengthens the life energy of the plants so that they are able to grow of their own accord and not through the addition of artificial fertilizers. It also has an effect on the health of humans and animals.”¹⁴

Ibrahim Abouleish benadrukt het feit dat planten op zichzelf kunnen groeien en geen hulp nodig hebben van kunstmatige bestrijdingsmiddelen als belangrijk onderdeel van het dragen van verantwoordelijkheid tegenover de aarde. Dit verantwoordelijkheidsgevoel voor de aarde kan worden gerelateerd aan het belang dat wordt gehecht aan duurzaamheid en een ethische omgang met de aarde binnen de solidariteit economie. Een belangrijk kenmerk hiervan is namelijk dat natuurlijke grondstoffen gebruikt moeten worden zonder het milieu hierbij te beschadigen en dit is precies wat Sekem probeert te doen.

¹⁰ Education is More than Learning, <https://www.sekem.com/en/cultural-life/education-schools/>

¹¹ Heliopolis University for Sustainable Development, <https://www.sekem.com/en/cultural-life/heliopolis-university/>

¹²The Vision of Sustainable Development Became Reality, <https://www.sekem.com/en/about/vision-mission/>

¹³The Holistic Concept in a Flower, <https://www.sekem.com/en/about/sustainability/sustainability-flower/>

¹⁴ Ibrahim Abouleish, *Sekem: A Sustainable Community in the Egyptian Desert* (Edinburgh: Floris Books, 2005), 132.

Ontwikkeling en vruchtbaar maken van land kunnen niet goed worden gerealiseerd wanneer oogsten worden verwerkt en verdeelt op een markt die weinig geeft om de waarden van duurzaamheid. Een eerlijke en bewuste economie is daarom van groot belang voor de duurzame ontwikkeling van ecologie, maatschappelijk en cultureel leven (Arlt 2016).

Sekem bestaat uit een gesloten productieketen, waardoor zij de mogelijkheid heeft om de werkomstandigheden vanaf het veld tot de eindconsument te beïnvloeden. Sekem noemt haar economie de *Economy of Love*; wat inhoudt dat haar agriculturele bedrijven zijn gebaseerd op principes van liefde. Dit betekent dat ze verantwoordelijkheid dragen tegenover de aarde, de planten en de dieren en dat ze vertrouwen creëren onder de mensen. Deze vorm van economie is gebaseerd op de waarden van de associatieve economie. Ze hanteren net als de driedeling (de drie sferen) van de associatieve economie, een holistisch perspectief.¹⁵

Voor het dragen van verantwoordelijkheid tegenover de aarde, planten en dieren wordt de biodynamische landbouw methode gebruikt. De economische activiteiten zorgen ervoor dat het milieu zo min mogelijk wordt geschaad, dat de mensen die waarde creëren een eerlijk loon ontvangen en in goede omstandigheden werken, en dat de consumenten zodoende een product ontvangen dat van goede en gezonde kwaliteit is (Arlt 2016).

Tijdens het ontwikkelen van Sekem's economie, zag Ibrahim Abouleish een associatie voor zich waarbij de productieketen volledig transparant zou worden. Dit begint bij de consument. Deze bepaalt het product wat hij/zij wil, wat de kwaliteit is en hoeveel hij/zij ervoor wil betalen. De distributeurs gaan akkoord met een percentage van deze prijs voor zichzelf. Vervolgens wordt de producent een prijs gegeven en deze weet van de omstandigheden waarin het product tot stand is gekomen. Iedereen binnen de productieketen heeft de verplichting zich aan de afgesproken prijs te houden en om het product in de afgesproken staat af te leveren aan de consument.¹⁶ Daarnaast zorgt Sekem ervoor dat de *supplier farms* trainingen en culturele activiteiten bijwonen, om zo veel mogelijk kennis op te doen en zo zichzelf, en hun werkmethoden, te ontwikkelen.¹⁷ Op deze manier streeft Sekem naar het implementeren van *capacity building*.

¹⁵ Ibrahim Abouleish, *Sekem: A Sustainable Community in the Egyptian Desert* (Edinburgh: Floris Books, 2005).

¹⁶ Ibrahim Abouleish, *Sekem: A Sustainable Community in the Egyptian Desert* (Edinburgh: Floris Books, 2005), blz

¹⁷ Ibidem

Het belang dat binnen de economie van Sekem wordt gehecht aan transparantie en vertrouwen komt overeen met de nadruk die de solidariteit economie legt op het rechtvaardigen van een economisch systeem. De transparantie van de productieketen zorgt ervoor dat dit aspect van de solidariteit economie sneller behaald kan worden.

Hoofdstuk 1:

Ideologie van de *Economy of Love*

*Sekem cirkel, Main farm*¹⁸

¹⁸ <https://filmsfortheearth.org/en/films/sekem>

Hoofdstuk 1: Ideologie van de *Economy of Love*

Dit hoofdstuk gaat in op de economische principes die Sekem hanteert en de manier waarop deze worden geuit in de praktijk. Zoals in de context benoemd, berust de economie van Sekem op de door henzelf bedachte *Economy of Love*. Deze economie is gebaseerd op de door Rudolf Steiner ontwikkelde associatieve economie. Sekem waarborgt een duidelijke ideologie achter haar economie, een ideologie die gericht is op eerlijke verdeling van opbrengst en die winst niet als belangrijkste doel heeft.

Dit hoofdstuk zal allereerst de productieketen van Sekem uitleggen om hier vervolgens de kenmerken van de solidariteit economie aan te verbinden. De productieketen zorgt voor een eerlijk verdelen van de opbrengsten door middel van wederzijdse afhankelijkheid. Vervolgens wordt er gekeken naar de manier waarop Sekem om gaat met financiële winst.

Daarna zal het hoofdstuk zich richten op de persoonlijke ontwikkeling die binnen de *Economy of Love* centraal staat. Eerst wordt *capacity building* binnen Sekem uitgelegd en vervolgens worden de *consciousness levels* besproken. Deze concepten staan aan de basis van de *Economy of Love*.

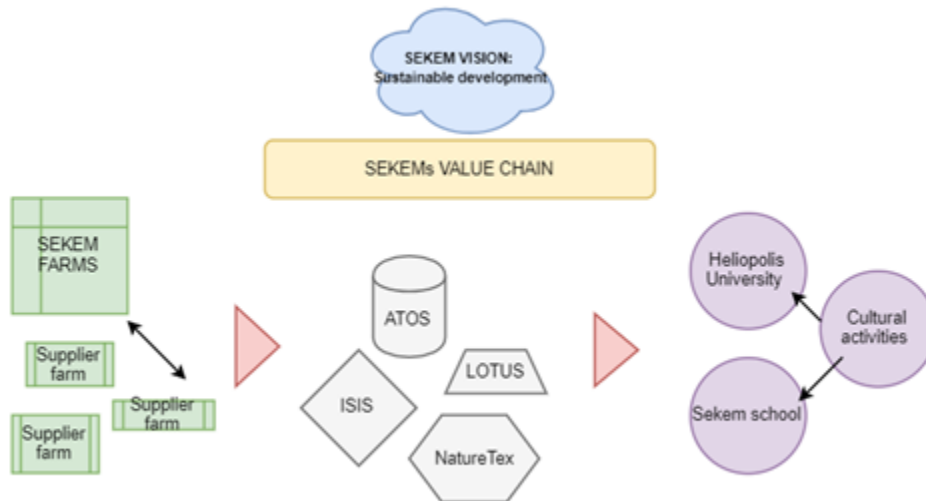
1.1 Productieketen van Sekems *Economy of Love*

- Lotte

We zitten buiten op het dakterras van de bovenwoning van Mariam. Er ligt een houten plankenvloer en er staat een zwarte vuurpot aan de rand waar veel peuken in liggen. Er zijn veel hang- en sta planten. Mariam rookt een shaggie, die ze een paar keer tijdens het interview opnieuw aansteekt. Ze is rond de dertig, heeft donkerblond steil haar dat ze heeft opgestoken, fijne gelaatstrekken en donkere, sprekende ogen. Ze vertelt over de manier waarop de boeren en de bedrijven van Sekem samenwerken. Elke zaterdag is er een vergadering waar zowel boeren als medewerkers van Isis of Lotus aanwezig zijn.

Ze neemt een trekje en terwijl ze uitblaast zegt ze: “Yes, every Saturday. Where we discuss also, we have also in this meeting some people from Lotus, to check: do they have any problems with the products that are supplied from our farms, is everything okay, what is the quantity, what still needs to be harvested blablabla all this organizational stuff [...]. And also we have two big meetings in the year before the season starts. Where we discuss also with Lotus and with Isis their

needs, what they need for the season, for the next six months. This quantity of tomatoes for example and then we see where we can plant it and so on.”

Afbeelding 2: Simpele weergave van Sekems productieketen

Een belangrijk aspect van de *Economy of Love* is de manier waarop de productieketen van Sekem is georganiseerd (zie afbeelding 2). Sekem belichaamt een groot gedeelte van de productieketen, waardoor de werkomstandigheden vanaf het veld tot in de fabrieken bepaald kunnen worden. Sekem zorgt ervoor dat economische activiteiten het milieu zo min mogelijk schaden en dat de mensen die de waarde creëren hier een eerlijk loon voor krijgen. Ook wordt ervoor gezorgd dat ze in goede omstandigheden kunnen werken. De productieketen van Sekem begint bij de boeren van de verschillende boerderijen die aan Sekem verbonden zijn. Sekem is direct verbonden aan 130 *supplier farmers*, dit zijn boeren die aan Sekem leveren. Deze boeren zijn op hun beurt weer verbonden aan meer dan 400 andere boerderijen.¹⁹ Sekem heeft dus een groot netwerk aan boeren die direct of indirect aan hun leveren. Naast deze *supplier farms* heeft Sekem vijf boerderijen die door henzelf zijn opgericht. Dit zijn de *Main Farm*, Adleya, El Wahat El Bahareya (oftewel Wahat), een boerderij in Sinai en een boerderij in Minya. De producten van deze boerderijen worden vervolgens verwerkt in de verschillende fabrieken van Sekem.

In de productieketen van Sekem kan duidelijk worden gezien dat de basis van Sekems

¹⁹ Factsheet Agriculture, 2017 <https://www.sekem.com/wp-content/uploads/2017/05/SEKEM-Agriculture-Profile-2017.pdf>

Economy of Love bij de associatieve economie van Rudolf Steiner ligt. Deze economie legt namelijk de nadruk op associaties, ofwel verenigingen, in plaats van op de fluctuerende vrije markt (Lamb 2008, 4). Sekem heeft een alternatieve methode op de vrijmarkteconomie gevonden door de prijzen die aan de boeren worden betaald te stabiliseren. Sekem functioneert hierin als de associatie (of vereniging) die samen met de boeren en consumenten bepaalt wat een goede prijs is voor de producten die aan hen worden geleverd. Abouleish schrijft:

“I imagine an association where the whole value-adding chain becomes transparent. It has to start with the consumer. He is asked which product he wants, what its quality should be, and how much he is willing to pay for it. The distributors agree on a percentage of this known final price for themselves. Finally the producer is given a price, and he knows the conditions which have made it.”²⁰

Deze nadruk op associaties is een kenmerk van de *economy of love* dat niet direct terugkomt in de solidariteit economie. Het zorgt er echter wel voor dat andere kenmerken, zoals een eerlijke verdeling van winst en een positieve wederzijdse afhankelijkheid, gerealiseerd kunnen worden.

1.2 Eerlijke verdeling van opbrengst

- Kelly en Lotte

Sekem doet haar best om boeren op een eerlijke manier in de productieketen te betrekken door ze een goede prijs voor hun producten te geven. Sekem probeert de boeren te zien als mensen die ontwikkeling nodig hebben, in plaats van enkel producenten van organische producten. Sekem past de prijs voor haar boeren hierop aan.²¹

Een belangrijk kenmerk van de solidariteit economie is een eerlijke verdeling van winst (Gibson-Graham 2006, 97). De boeren die zich aansluiten bij Sekem en dus overstappen op de biodynamische landbouw, gaan er financieel op vooruit.²² De achterliggende redenen voor het overstappen naar biodynamische landbouw zijn onder te verdelen in economische en ethische redenen. De boeren weten dat biodynamische landbouw zorgt voor gezondere producten en voedsel, zowel henzelf als voor hun omgeving. Anderzijds weten ze ook dat ze met deze alternatieve vorm van landbouw meer verdienen. Attia vertelt meer over de economische kant van

²⁰ Ibrahim Abouleish, *Sekem: A Sustainable Community in the Egyptian Desert* (Edinburgh: Floris Books, 2005), 124

²¹ Helmy abouleish, CEO van Sekem, semi-gestructureerd interview 10-04-2018

²² Attia, manager EBDA, semi-gestructureerd interview 20-02-2018

de biodynamische landbouw. Hij is manager van de EBDA, een associatie die in 1990 door Helmy Abouleish is opgericht om biologische en biodynamische agricultuur in Egypte te promoten.²³

Attia antwoordde het volgende op de vraag hoeveel winst boeren maken wanneer ze overstappen van conventionele landbouw naar biologische of biodynamische landbouw:

“Yes! 50 % more profit. When he makes high quality and a good yield, he can profit so much. Sometimes there comes a customer from Europe or America, they make a contract with Sekem. He wants for example one ton seeds from a certain plant. We distribute the plant to the farmers and when they success, they get a very big profit [...]”²⁴

Het overstappen naar biodynamische landbouw en de samenwerking met Sekem is voor de boeren dus een win-winsituatie. Hierdoor is het moeilijk te achterhalen of ze deze samenwerking vanwege ethische of economische redenen aangaan. Meerdere boeren hebben echter wel aangegeven dat ze Sekem niet zouden inruilen voor een ander bedrijf of meer geld.²⁵

1.3 Wederzijdse afhankelijkheid

- Lotte

“Sometimes the farmers might face a hard time or a problem. For example one time, they had new seeds for Caraway and they didn’t use it before. It takes time to grow and they were a little worried about that and they feel it might not be like the last crops, but the engineer and an agriculture doctor said that if it doesn’t come like last time, then we will give you more money. Don’t worry about this. And this trust, because of the trust between them, the engineer and the farm and the doctor, they continue waiting for it. But it worked like the last time and better!”²⁶

Een ander belangrijk kenmerk van de solidariteit economie is een eerlijke, wederzijdse afhankelijkheid (Miller 2010, 1). Zoals beschreven in het bovenstaande citaat, is Sekem nog steeds bereid om een oogst te betalen, ook al zou deze mislukken. De boeren en de fabrieken van Sekem hebben elkaar nodig. Zonder de boerderijen hebben de fabrieken geen producten. De

²³ <https://www.sekem.com/en/economy/economy-of-love-fairtrade/>

²⁴ Attia, manager EBDA, semi-gestructureerd interview 20-02-2018

²⁵ Boer Goman, Eraky boerderij, El Fayum, semi-gestructureerd interview 27-02-2018

²⁶ Hasnaa (tolk), Kafr El-Shaikh boerderij, semi-gestructureerd interview 11-03-2018

boeren hebben op hun beurt het geld nodig dat de fabrieken hen betalen voor hun gewassen. Ze zijn dus van elkaar afhankelijk.

De behulpzame houding van Sekem tegenover de boeren zorgt ervoor dat de boeren Sekem waarderen en trouw aan de organisatie willen blijven. Een boer maakte bijvoorbeeld het grapje dat hij getrouwd is met Sekem en dus altijd aan de organisatie verbonden wil blijven.²⁷ Door verschillende boeren van *supplier farms* werd benadrukt dat ze Sekem nooit zouden willen verlaten, aangezien de organisatie hen zo goed heeft geholpen.²⁸ Er is dus sprake van een goede verstandhouding tussen Sekem en de *supplier farmers*. De wederzijdse afhankelijkheid is daarom positief. Het werpt dan ook zijn vruchten af, veel boerenbedrijven zijn gegroeid nadat ze een samenwerking met Sekem zijn aangegaan.

“Each year the engineer comes with new ideas and new crops for the farm so there are always new things and they are going to improve. In the beginning they started with caraway and then it started expanding because of Sekem and now they have caraway and coriander and cotton and chamomile.. they want to expand more.”²⁹

Een belangrijk onderdeel van deze positieve wederzijdse afhankelijkheid is dat Sekem de boeren niet enkel betaalt, maar hen ook op sociaal gebied probeert te ondersteunen. De manier waarop de landbouwketen van Sekem is georganiseerd kan worden gerelateerd aan het concept van sociale ontwikkeling, dat Gesota noemt als een onderdeel van duurzame ontwikkeling (Gesota 2008, 38). Veel boeren zijn al voor lange tijd verbonden aan Sekem. Sekem is voor hen niet alleen een bedrijf dat hun producten afneemt voor een redelijke prijs, de boeren worden ook op andere manieren beïnvloed door de organisatie. Zo was er in het gebied El Fayum bijvoorbeeld een groep opgericht waarbij er door Sekem verschillende cursussen werden aangeboden aan de boeren en hun families. Op het moment dat wij de boer in El Fayum bezochten was er net een cursus afgerond waarin het leren lezen en schrijven werd onderwezen. Ook was er een cursus geweest voor vrouwen, om zelf producten als jam te maken, om zo minder afhankelijk te zijn van de supermarkt.³⁰ Met deze cursussen toont Sekem aan dat het hen niet enkel om economische

²⁷ Achmed, Abo Hased boerderij, El Fayum, semi-gestructureerd interview 28-02-2018

²⁸ Fayum boerderijen, Minya boerderij, semi-gestructureerde interviews 27-03-2018; 28-03-2018; 29-03-2018

²⁹ Hasnaa bij Kafr El-Shaikh boerderij, semi-gestructureerd interview 11-03-2018

³⁰ Boer Goman, Eraky boerderij, El Fayum, semi-gestructureerd interview 27-02-2018

wederzijdse afhankelijk gaat, maar dat ze de mensen waarmee zij samenwerken ook sociale ontwikkeling te bieden.

1.4 Financiële winst

- Kelly

Starend uit het linker achterraam van een grijze jeep, bewonderen we de grote, rode ondergaande zon. Het woestijnlandschap dat aan ons voorbij raast heeft een roze gloed. Thomas Abouleish, lid van het Sekem bestuur en chieft relations officer, brengt ons terug naar de Sekem boerderij vanaf de Heliopolis Universiteit. "How do I turn here?" vraagt hij ons, zonder een antwoord te verwachten. Het is iets voor zes, hij heeft overgewerkt en een lange werkdag achter de rug. "Busy day, but I like it". Het gesprek komt niet heel soepeltjes tot gang, totdat we hem over zijn werk vragen. Vanaf dit moment houdt hij een monoloog van ongeveer drie kwartier, waarin de geschiedenis van de kapitalistische economie aan bod komt. Hij vertelt over de te grote positie van de economie in de huidige maatschappij en dat hij graag een duurzame Sekem bank wil openen. Wanneer we het terrein van Sekem op rijden is hij zelf ook verbaasd dat we er al zijn.

Terwijl Thomas Abouleish ons zijn mening geeft tijdens de hierboven beschreven autorit, wordt duidelijk dat hij een radicale omslag zou willen zien binnen de economische sector. Tijdens een vervol ginterview uit hij vrijwel meteen zijn kritiek op het kapitalisme:

"In a capitalistic way of thinking, we have that brutal and nonsense idea of making money and use that money to make more money. Even though money is not a goal at all." ³¹

Hij stelt dat geld op zichzelf geen doel is en dat het kapitalisme een al overheersend systeem is geworden dat niet ten goede komt van de wereldbevolking. ³² Zijn overtuigingen komen overeen met de steeds vaker voorkomende mening dat het kapitalisme eigenlijk achterhaald te noemen is (Lessem en Schieffer 2010, 15-16). Thomas legt een grote nadruk op de manier waarop de gehele maatschappij wordt overheerst door economie. In alle factoren is economie de drijfveer; zowel op cultureel gebied, educatie, ecologie als de economie zelf. ³³ Dit hangt samen met het argument dat

³¹ Thomas Abouleish, *Chief Relations Officer*, semi-gestructureerd interview 17-04-2018

³² Ibidem

³³ Ibidem

het kapitalisme te dominant is geworden (Jones en Jacobs 2011; Gesota 2008). Elke sector (cultuur, onderwijs, milieu, economie) probeert zoveel mogelijk winst te behalen. Financiële winst betekent immers, in de ogen van het kapitalisme, succes (Ensie 2017). Zo noemt Thomas het voorbeeld van de culturele sector. Mensen betalen honderd keer meer voor de Mona Lisa dan voor een schilderij dat Mohammed in de straten van Caïro maakt.³⁴ Op deze manier wordt er van de Mona Lisa een *capitalist commodity* gemaakt. Het doel van het maken van het schilderij gaat verloren; het wordt een consumptiegoed om te bekijken, om mee te pronken en mee te handelen (Tsing 2015, 122), in plaats van dat het gaat om een artistieke uiting. Dit kan dus gezien worden als een vorm van *alienation* (Tsing 2015, 122). Het object, de Mona Lisa, wordt onttrokken van haar existentie om een ruilobject te worden. Dit is een van de vele voorbeelden waaruit blijkt dat geld, mede door de werking van het kapitalistische systeem, een eigen waarde heeft gekregen dat niet per se een doel ten goede komt.³⁵ De overtuigingen van Thomas zijn zichtbaar in de financiële beslissingen die hij voor Sekem maakt. Sekems financiële beslissingen worden voornamelijk gemaakt op basis van de behoeften van de culturele sector binnen Sekem. Sekem hecht zodoende meer waarde aan het doel, dan aan financiële winst voor de organisatie. De gemeenschap laat hiermee zien dat niet-kapitalistische organisaties de mogelijkheid hebben om hun morele normen en waarden, zoals weinig focus op winst, uit te voeren binnen het kapitalistische systeem (Gibson-Graham 2006; Tsing 2015). De volgende paragraaf zal dieper ingaan op Sekems visie: het realiseren van persoonlijke ontwikkeling voor de Egyptische bevolking.

1.5 Capacity building

- Kelly

Het streven naar duurzame ontwikkeling gaat samen met sociale ontwikkeling (Gesota 2008, 38). Het achterliggend idee van Sekem's economie is het streven naar individuele ontwikkeling, dit is het hoofddoel en de visie van de gemeenschap. De financiële winsten van de productieketen kunnen gebruikt worden om dit doel te verwezenlijken.

Op een dinsdagavond, in de kantine van Sekems hotel, spreken we met de zoon van de oprichter van Sekem, de huidige *Chief Executive Officer*. Helmy Abouleish, die dezelfde

³⁴ Ibidem

³⁵ Ibidem

charismatische trekjes heeft als zijn vader³⁶, komt met een glimlach aangelopen en geeft ons een stevige hand. We beginnen aan een interview terwijl hij nog snel moet eten. Hij blijft immers een drukbezette zakenman. Hij vertelt ons zijn ideologische ideeën, visies en missies. Hij noemt al snel het concept *capacity*, wanneer hij het over de relatie met de Egyptische boeren heeft. Om duurzame ontwikkeling te realiseren, heeft het geen zin om puur en alleen geld te geven aan de Egyptische bevolking, waaronder de werknemers van Sekem.

“More money very often leads to a thing where the farmer, when he has more money, just spends it without knowing what he is doing. Next year he has less money that he cannot spend and so on. So we really try to built capacity.”³⁷

Uit dit interview blijkt dat Sekem grote waarde hecht aan het creëren van capaciteit voor de Egyptische bevolking. Het concept *capacity building*, “*Strengthening people’s capacity to determine their own values and priorities, and to organise themselves to act on these, is the basis of development*” (Eade and Williams 1995, 9), heeft grote raakvlakken met het kenmerk van de solidariteit economie dat winst niet de hoogste prioriteit zou moeten zijn (Miller 2010, 2). Doordat Sekem de nadruk legt op persoonlijke ontwikkeling in plaats van financiële vooruitgang, gaat het in tegen de westerse opvatting dat een economie altijd vooruitstrevend moet zijn (Tsing 2015, 21). Thomas Abouleish stelt dat wat er ook gebeurt, ze niet bezuinigen op de Universiteit, de scholen of de culturele activiteiten.

“The core of Sekem is not being an agricultural business, but to make individual human development happen.”³⁸

Tijdens een avondje thee drinken in het huisje van Mona Abouleish, dat gekenmerkt wordt door de grote ramen en de planten in haar woonkamer, vertelt ze ons dat zolang Sekem zich kan redden, het haar absoluut niet om winst gaat. Zo noemt ze het voorbeeld van een aantal mensen die bij Sekem hadden gewerkt en daarna hun eigen business begonnen zijn; ze ziet dit als een positieve ontwikkeling.

³⁶ Nana Woo, euritmist, informeel gesprek 12-03-2018

³⁷ Helmy Abouleish, CEO van Sekem, semi-gestructureerd interview 10-04-2018

³⁸ Thomas Abouleish, *Chief Relations Officer*, semi-gestructureerd interview 17-04-2018

“Sekem is a big learning school for everyone involved. So when people leave and create their own business, this is okay because the end goal is development for Egypt.”³⁹

Mona ziet Sekem als een leerschool, waar methodes aangeleerd worden en vervolgens verspreid kunnen worden over de rest van Egypte. Sekem onderscheidt zich hiermee van de meeste westerse organisaties die enkel op eigen winst uitzijn. Waar Sekem zich nog meer mee onderscheidt, is dat deze focus op individuele ontwikkeling en de *capacity building* binnen de organisatie gebaseerd is op een vorm van spiritualiteit; namelijk de ontwikkeling van de *consciousness levels*. De leidinggevenden van Sekem vinden dat, om sociale ontwikkeling te realiseren, er een focus moet liggen op het individuele niveau. Het is belangrijk om de capaciteit van een individu te achterhalen. Sekem doet dit aan de hand van *consciousness levels*, oftewel verschillende strata van bewustzijn. Tijdens onze veldwerkperiode is het concept *consciousness levels* talloze keren aan bod gekomen. Deze *consciousness levels* zijn niet direct van toepassing op de economie van Sekem, maar liggen aan de basis van de *Economy of Love*.⁴⁰ Wat deze verschillende *levels* precies zijn, zal in de volgende paragraaf uitgewerkt worden.

1.6 Consciousness levels

- Lotte

“For me Sekem is also kind of a laboratory in which we can observe consciousness development. But it is not in a way randomly or.. it is a structured kind of experimentation place here [...] I can observe many many layers and dimensions of how development becomes visible and becomes an experience. This is what I love, not only like, I love this.”⁴¹

Binnen de *Economy of Love* staat het sociaal en respectvol behandelen van elkaar centraal. Een belangrijk onderdeel van deze sociale kant van de economie zijn de *consciousness levels* waar Sekem vanuit gaat. Rudolf Steiner onderscheidde drie verschillende soorten van bewustzijn en deze antroposofische principes spelen binnen Sekem een grote rol. Thomas Abouleish vertelt ons op een avond meer over deze filosofie in zijn ruime achtertuin.

³⁹ Mona Abouleish, dochter van Sekems oprichter, Euritmist, semi-gestructureerd interview 26-03-2018

⁴⁰ Yvonne, bewoner van Sekem, focusgroep ‘*community core Sekem*’ 16-04-2018

⁴¹ Ibidem

Er is de *sentient soul*, gedreven door emoties, sterk gericht op familie en tradities. Dit type leeft met de dag. Het voorbeeld dat Thomas hierbij geeft is dat van zijn tuinman, die iedere dag komt en erg gemotiveerd is. Thomas belt hem bij thuiskomst om te vertellen dat hij het geweldig heeft gedaan. Dit is de reden dat de tuinman elke dag komt, omdat zijn werk wordt gewaardeerd.⁴² Hij komt niet voor het salaris, maar vanwege de persoonlijke band met Thomas en zijn vrouw.⁴³

Vervolgens is er de *intellectual soul*, deze is rationeel, heel intelligent, maar ook erg egoïstisch. Dit is iemand die juist alleen voor het salaris zou werken. Thomas zegt hierover:

“He will always find smart ways to insure a dependency in order to blackmail me and say: if you don’t give me a higher salary, I’m off. And I do love organic stuff because I’m currently working for you, and if I don’t love organic stuff, you will fire me. But you know, tomorrow in the morning I can love Monsanto as well, if their salary is higher. I have no issue with that.”⁴⁴

Als derde is er de *consciousness soul*, dit is iemand die alles in perspectief kan zien. Deze persoon lijkt op de *sentient soul* doordat hij of zij zich verbonden voelt anderen. Hij of zij heeft daarnaast echter een volledig begrip van de context. Thomas geeft het voorbeeld van de steeds maar groeiende wereldbevolking. In principe is dit geen probleem, maar een *consciousness soul* ziet dat het wel een probleem is gegeven de context. De aarde groeit niet mee en er is maar een beperkte hoeveelheid grondstoffen.

Deze verschillende typen vragen om een andere benadering en een andere vorm van betrokkenheid bij Sekem, zo stelt Max Abouleish. Max is de *chief Sustainable Development Officer* en houdt zich bezig met de organisatie en functieverdelingen binnen Sekem. Van een persoon waarbij de *sentient soul* sterk aanwezig is, kan niet worden verwacht dat hij of zij erg abstract kan plannen bijvoorbeeld.⁴⁵ Max benadrukt dat niemand helemaal het een is of het ander, het is altijd een mix. Daarnaast moeten deze typen ook niet worden gezien als een lineaire

⁴² Thomas Abouleish, *Chief Relations Officer*, semi-gestructureerd interview 17-04-2018

⁴³ Thomas Abouleish, *Chief Relations Officer*, semi-gestructureerd interview 17-04-2018

⁴⁴ Ibidem

⁴⁵ Max Abouleish, *Chief Sustainable Development Officer*, semi-gestructureerd interview 04-04-2018

ontwikkeling, waarin de *consciousness soul* beter is dan de *sentient soul*. Alle drie de types zijn nodig en vullen elkaar aan.⁴⁶

Deze *consciousness levels* functioneren binnen Sekem als spirituele ondergrond voor de sociale en persoonlijke ontwikkeling. Het is echter belangrijk te vermelden dat deze antroposofische theorie bepaalde eurocentrische kenmerken heeft. De theorie is in Europa ontstaan en Rudolf Steiner heeft hierin de mens ingedeeld in deze verschillende typen *consciousness levels*. Dit sluit aan bij de uitspraak van Sardar (1999): dat de macht van het Westen ligt in het kunnen definiëren. Hier zijn de indeling en definities van de *consciousness levels* een voorbeeld van. Deze indeling is slechts een visie en niet per definitie de waarheid.

Al met al kan de theorie van de *consciousness levels* kan worden gezien als een aanvulling op de solidariteit economie, aangezien het een spiritueel element toevoegt en de basis vormt van de sociale en persoonlijke ontwikkelingen binnen Sekem. Desondanks moet er kritisch worden gekeken naar de eurocentrische elementen binnen deze theorie en zou het interessant zijn wanneer dit in de toekomst grondiger onderzocht wordt.

Conclusie

De visie van Sekems Economy of Love, is om respectvolle sociale relaties aan te gaan, waarin het doel niet de hoogste financiële winst is. Naast deze twee eigenschappen heeft de *Economy of Love* persoonlijke ontwikkeling als belangrijk speerpunt. Dit wordt gerealiseerd door middel van *capacity building*. De antroposofische filosofie van *consciousness levels* staat aan de basis van deze persoonlijke ontwikkeling. Deze focus is een aanvulling op de ideologie van de solidariteit economie. Ook de nadruk die binnen de *Economy of Love* wordt gelegd op associaties, vanwege het feit dat het afstamt van de Associatieve economie, is een aanvulling op de solidariteit economie. Twee andere, belangrijke kenmerken van de solidariteit economie die we terugzien binnen Sekem, duurzaamheid en collectieve actie, zullen in de volgende hoofdstukken uitgebreid aan bod komen.

⁴⁶ Max Abouleish; Thomas Abouleish, semi-gestructureerde interviews 04-04-2018, 17-04-2018

Hoofdstuk 2: de biodynamische landbouw van Sekem

Lotte Witteman

Medical garden, boerderij Adleya

“I think biodynamic agriculture is a much better way of agriculture for the long term. The soil becomes much better, but you only see the results after about ten years. Before that, experiments will show that conventional agriculture is better because it will produce big vegetables in a short period of time. But, you will find that after ten years, biodynamic vegetables will be of much better taste and that the conventional ones are full of water.”⁴⁷

Op alle boerderijen van Sekem wordt aan biodynamische landbouw gedaan. Om te kijken hoe deze vorm van agricultuur in de praktijk werkt, hebben we naast de korte bezoeken aan de *supplier farms* op twee boerderijen van Sekem een week meegewerkt. Een van deze boerderijen is Adleya. Dit is een boerderij vijf kilometer verwijderd van Sekem *Main farm*, de plek waar we verbleven. De andere boerderij waar we voor een korte week hebben meegewerkt is Wahat. Dit is een boerderij die erg afgelegen ligt, middenin de woestijn. De werknemers overnachten daar, dus dat hebben wij ook gedaan. Naast deze participerende observatie hebben de verschillende interviews veel inzicht gegeven in hoe de biodynamische landbouw in zijn werk gaat.

Met behulp van de op deze manieren verzamelde data zal in dit hoofdstuk worden onderzocht hoe de biodynamische landbouw de boerderij ziet als een organisme. Er wordt besproken hoe dit holistische perspectief resulteert in een duurzame manier van landbouw. Volgens Gesota (2008) bestaat duurzame ontwikkeling onder andere uit economische ontwikkeling, sociale ontwikkeling en ecologische ontwikkeling. In dit hoofdstuk wordt duidelijk hoe het ecologische aspect van de duurzame ontwikkeling van Sekem wordt gerealiseerd door de landbouwsector. Vervolgens zullen de preparaten worden besproken. Dit is een belangrijk kenmerk van de biodynamische landbouw en geeft het een spiritueel karakter. Daarna zal worden onderzocht hoe de boeren ervaren dat de biodynamische landbouw hun gezondheid beïnvloedt. Het thema gezondheid is namelijk vaak naar voren gekomen tijdens de interviews met de boeren.

⁴⁷ Mohammed, *engineer* Adleya, semi-gestructureerd interview 23-02-18

2.1 De boerderij als organisme

Het droge zandpad is bezaaid met de geknipte quinoaplanten. Ze liggen op een langwerpige, fijngeveven wit net dat zich ongeveer 30 meter uitstrekt. Om de paar uur komt Nadir, een 18-jarige jongen, op een rood, verroest brommertje met een grote laadbak aanrijden om een nieuwe lading quinoa aan te leveren. Deze wordt op het net uitgespreid om te drogen. Het is heet, de enige schaduw wordt geworpen door hoge casuarinabomen die aan weerszijden van het pad groeien. Achter deze bomen bevinden zich uitgestrekte velden.

De quinoa moet worden omgedraaid, zodat de onderkant kan drogen. De plant heeft een dikke stengel en aan de bovenkant zitten de quinoazaadjes in een torenvorm aan de plant. Bij het omdraaien van de planten waait er stof op en raken enkele zaadjes los. Ook worden de kleine zwarte mieren zichtbaar die zich in groten getale een weg tussen de planten proberen te vinden. Samen vormen ze een grote zwarte stroom met witte puntjes van de quinoakorrels.

Engineer Mohammed komt aanlopen. Hij is eind twintig, heeft kort golvend zwart haar, naar achteren gekamd met een beetje gel. Door zijn laagzittende spijkerbroek lijken zijn relatief korte benen nog korter. Hij draagt een wollen zwarte trui, wat opvallend is voor het warme weer van vandaag. Hij steekt een sigaret op van het lokale merk Cleopatra en biedt ons er een aan. We vertellen hem over de mierensnelweg en ik vraag wat hij van plan is eraan te doen. Hij kijkt met opgetrokken wenkbrauwen naar me op, neemt een trekje van zijn sigaret en zegt rustig: “Nothing, okay! The ants take exactly what they need. Not more and not less. I really respect them. They are very smart animals and have their own civilization.”

Uit dit vignet blijkt dat Mohammed, engineer op de boerderij Adleya, de mieren niet als last ziet. Hij ziet ze als volwaardige wezens die onderdeel uitmaken van het ecosysteem waarin de boerderij staat. Dit sluit aan bij wat Angela vertelde, dat de biodynamische landbouw een holistische landbouwmethode is. Angela is een Duitse vrouw die op haar 23^e naar Egypte is gekomen om te helpen met het opzetten van de landbouwsector van Sekem. Sekem bestond toen slechts enkele jaren. Zij kan dus worden gezien als een van de grondleggers van de biodynamische landbouwsector van Sekem. Er wordt binnen de biodynamische landbouw volgens haar zorg gedragen voor elk aspect in het leven dat aan elkaar gerelateerd is.⁴⁸ Engineer

⁴⁸ Angela Hoffman, semi-gestructureerd interview 04-03-2018

Mohammed beaamt dit door te stellen dat de biodynamische landbouw het verbeteren van de maatschappij, mens, dier en milieu centraal stelt.⁴⁹ Dit sluit aan bij wat Turinek zegt, dat de biodynamische landbouw de boerderij ziet als een organisme, wat eraan bijdraagt dat het milieu wordt beschermd, de biodiversiteit wordt behouden en dat het levensonderhoud van de boeren wordt verbeterd (Turinek 2009, 146).

Dat de boerderij wordt gezien als een organisme was terug te zien op de verschillende boerderijen van Sekem. Tijdens onze participerende observatie op Adleya kwamen we erachter dat er rekening gehouden wordt met de manier waarop de grond en de plant elkaar beïnvloeden. Er wordt ook rekening gehouden met hoe verschillende planten elkaar beïnvloeden, door ze juist wel of niet naast elkaar te zetten. Daarnaast wordt de mest van de dieren die op de boerderij staan, actief geïntegreerd in het verder leven op de boerderij. Het wordt zowel gebruikt in de preparaten als in de compost. De boerderij is dus een systeem waarin alle verschillende onderdelen invloed op elkaar hebben.

Naast het vignet van Mohammed, geeft het foto-experiment met de werknemers van de boerderij Adleya goed weer hoe zij de boerderij en haar verschillende onderdelen als organisme zien en ervaren.

⁴⁹ Mohammed, engineer Adleya, semi-gestructureerd interview 22 februari 2018

Abdel Nasser wilde graag een foto van de sinaasappelbomen. Hij houdt van alles gerelateerd aan sinaasappelbomen, maar hij vindt het het leukste om de bomen te snoeien. Dit maakt hem gelukkig. Hij ziet de boom als een mens: als de boom ziek is kan hij de ziekte wegsnijden zodat de productiviteit wordt verhoogd. Dit maakt hem gelukkig omdat hij iets goeds doet.

Dit is een foto van het irrigatiesysteem op Adleya. Ibrahim¹ heeft deze foto genomen omdat hij op Adleya heeft geleerd te werken met het irrigatiesysteem. Wanneer hij een irrigatiebuisje repareert, voelt hij dat hij iets goeds heeft gedaan. Hij houdt ervan om te zien dat het werkt. Dit maakt hem gelukkig, omdat het water de aarde het leven geeft.

Op deze foto staat Mahmoet¹ voor de druivenranken op Adleya. Volgens hem is de druif speciaal. Hij houdt van de smaak en vindt dat de druif er mooi uitziet. Hij werkt zelf niet met de druiven, maar hij hoopt dat hij dit op een dag mag doen.

Uit deze korte interviews en foto's van Mahmoet, Ibrahim en Abdel Nasser⁵⁰ blijkt dat ze zich erg verbonden voelen met het leven op de boerderij. Ze zien de planten niet slechts als producten en bronnen van investering, maar als organisme op zichzelf dat waarde heeft. Ibrahim legt daarnaast ook de nadruk op hoe het water de andere onderdelen van de boerderij beïnvloedt, door te stellen dat het water de aarde het leven geeft.

Volgens Tsing (2015) wordt er binnen het kapitalistische systeem rijkdom gecreëerd door zowel mensen als niet-mensen tot bronnen van investering te maken (5). Ook wordt er binnen dit economische systeem aan bijgedragen dat objecten of producten uit hun natuurlijke leefomgeving worden gehaald om handelswaar te worden. Dit proces wordt door Tsing *alienation* genoemd (Tsing 2015, 122). Dit proces van *alienation* is bij de biodynamische landbouw ook aanwezig. Hier worden gewassen tot producten gemaakt die in een supermarkt verkocht worden, soms in een ander deel van de wereld. Toch wordt *alienation* op de biodynamische boerderij beperkt door het holistische karakter van de landbouwvorm en het feit dat de boerderij als organisme wordt gezien. Dit holisme vormt daarnaast ook het duurzame karakter van de landbouwvorm.

Duurzame ontwikkeling bestaat uit ontwikkeling die ervoor zorgt dat huidige generaties

⁵⁰ Abdel Nasser, Ibrahim en Mahmoet, werknemers boerderij Adleya, foto-experiment 31-03-2018

hun behoeften kunnen vervullen, zonder dat dit het leven van toekomstige generaties schaadt (United Nations Conference on Sustainable Development 2012). Het feit dat Sekem de woestijn vergroend draagt hieraan bij. Toekomstige generaties kunnen hierdoor leven en verbouwen op grond die voorheen niet leefbaar was. Ook het feit dat de boerderij Wahat voor een groot deel op zonne-energie draait draagt hieraan bij. De boerderij heeft de grootste waterpomp die draait op zonne-energie van heel Egypte. Daarnaast heeft Wahat een CO2-reductieproject. Het biedt verschillende bedrijven de mogelijkheid om een bepaald aantal bomen die op de boerderij staan te kopen, om zo hun CO2-uitstoot te verkleinen.⁵¹

Naast de bijzondere positie die de boerderij Wahat inneemt in de duurzame ontwikkeling van Sekem, zorgt het holistische karakter van de biodynamische landbouw ervoor dat er op een duurzame manier met de aarde en de gewassen wordt omgegaan. Het feit dat er wordt gekeken naar hoe de verschillende planten elkaar en de grond beïnvloeden, zorgt ervoor dat de biodiversiteit op de boerderij wordt behouden. Er wordt aan het zogenaamde *crop rotation system* gedaan, wat inhoudt dat een gewas niet te lang op hetzelfde stuk grond mag worden verbouwd. Hierdoor worden bodemziekten en uitputting van de bodem voorkomen.⁵² Daarnaast wordt er, zoals hierboven beschreven, gekeken naar hoe de gewassen elkaar beïnvloeden om te kijken hoe de boerderij het best kan worden vormgegeven. Hierdoor worden er dus snel meerdere planten op de boerderij verbouwd. Demeter zegt hierover dat het voor een evenwichtige samenhang tussen de verschillende aspecten van de boerderij essentieel is om een gemengde boerderij te hebben.⁵³ Dit kan zowel door één boerenbedrijf worden gerealiseerd als door een samenwerking met omliggende biodynamische boerderijen. Het feit dat de boerderij wordt gezien als een organisme waarin rekening wordt gehouden met alle verschillende onderdelen, zorgt er dus voor dat de biodiversiteit wordt behouden.

Daarnaast zorgt de biodynamische landbouw ervoor dat het ecosysteem waarin het stuk grond zich bevindt, zo min mogelijk wordt aangetast, aangezien er geen gebruik wordt gemaakt van chemische bestrijdingsmiddelen. Dit komt overeen met wat Turinek in haar artikel zegt over dat de biodynamische landbouw bijdraagt aan het beschermen van het milieu (2009, 146).

Gibson-Graham benoemen '*making use of natural resources without depleting them*', als belangrijk kenmerk van de solidariteit economie (Gibson-Graham 2006, 97). Dit wordt door de

⁵¹ Participerende observatie Wahat

⁵² Demeter-normen voor de landbouw, <http://stichtingdemeter.nl/demeter-normen-voor-de-landbouw/>

⁵³ Demeter-richtlijnen voor de landbouw, <http://stichtingdemeter.nl/demeter-richtlijnen-voor-de-landbouw/>

biodynamische landbouw gerealiseerd. Er wordt namelijk waarde aan de gezondheid van de bodem gehecht door ervoor te zorgen dat deze niet uitgeput raakt. Daarnaast probeert de biodynamische landbouw ervoor te zorgen dat de biodiversiteit en het ecosysteem waarin de boerderij zich bevindt zo min mogelijk beschadigd raakt. Dit samen zorgt ervoor dat toekomstige generaties nog steeds op deze grond kunnen leven en verbouwen.

2.2 Biodynamische preparaten

“How far is it?” vraag ik als ik de deur van de zilveren jeep achter me dichttrek. Angela, een grote vrouw van rond de zestig, met kort grijs haar, kijkt me lachend aan. Eén oog kijkt een tikje scheel. “Three to five minutes?” zegt ze vrolijk. We komen inderdaad enkele minuten later aan op de plek waar de preparaten worden bewaard, aan de overkant van de weg waar de Main farm aan ligt. De preparaten, koeienhoorns gevuld met mest, liggen op dat moment begraven naast een oud, enigszins vervallen gebouw. Er is niets van te zien, het lijkt een doodnormaal stukje zanderige grond. De preparaten zullen over niet al te lange tijd, in het voorjaar, worden opgegraven. Binnen in het gebouw is het donker en ruikt het muf. In grote, zware kisten, in een ruimte met maar een klein raampje, liggen nog enkele preparaten van vorig jaar. De kisten zijn van een speciaal materiaal gemaakt dat ervoor zorgt dat de kracht die de preparaten onder de grond hebben verzameld niet verloren zal gaan, zo vertelt Angela ons. Angela opent één van de kisten, wat erg zwaar blijkt. De koeienhoorns zijn verwijderd, het materiaal dat is overgebleven ziet eruit als normale compost. Het voelt los en zacht aan. “Hmmm it’s not as dry as I expected” zegt Angela terwijl ze een beetje van het compost-achtige materiaal fijnknijpt in haar sterke hand. “That’s good!”

We lopen naar buiten en gaan zitten op het stenen trapje dat naar het vervallen gebouw leidt. Angela begint te vertellen over de preparaten.

Het gebruik van preparaten geeft de biodynamische landbouw een enigszins spiritueel karakter. Angela vertelt dat de aarde, planten, mensen en dieren tegenwoordig zijn gescheiden van de kosmos en dat ze door middel van de preparaten opnieuw verbonden kunnen worden.⁵⁴

⁵⁴ Angela Hoffman, semi-gestructureerd interview 04-03-2018

Er zijn verschillende preparaten binnen de biodynamische landbouw. Er zijn twee preparaten die op het veld worden aangebracht en zes preparaten die aan de compost worden toegevoegd.⁵⁵ Deze compost wordt later weer op de velden van een biodynamische boerderij aangebracht. Vanwege deze spirituele kant van de landbouwmethode is er kritiek op en wordt het vaak weggeschoven als onzin. Het wordt gezien als pseudowetenschap en niet serieus genomen. Sceptici als Douglass Smith en Jesús Barquín stellen bijvoorbeeld dat Steiner veel verkeerde informatie en vreemde fantasieën heeft verwerkt in zijn theorie over de biodynamische landbouw (Barquín en Smith 2007). Er wordt volgens hen geen duidelijke uitleg gegeven waarom de preparaten zouden werken. Steiner zou, toen hij voor het eerst had beschreven hoe de preparaten gemaakt moesten worden, in 1923, het recept simpelweg aan een van zijn leerlingen hebben gegeven zonder enige uitleg (Barquín en Smith 2007).

Ook al is er veel kritiek op de biodynamische landbouw, tijdens de bezoeken aan de boerderijen van Sekem werd duidelijk dat de verschillende boeren de biodynamische landbouwmethode als positief ervaren. Ze merken dat het goed is voor de gezondheid van de mensen en ook de gezondheid van de bodem en het land. Wel werd er door verschillende boeren opgemerkt dat hun omliggende boeren in het begin terughoudend reageerden op deze alternatieve vorm van agricultuur. Meerdere malen werd verteld dat zij niet geloofden dat deze manier van agricultuur ging werken. Naarmate de jaren verstreken werden ze echter jaloers en op de gewassen en de manier waarop de velden van hun burens eruit zagen. Sommige boeren zijn toen ook een samenwerking met Sekem aangegaan⁵⁶.

Mariam, dochter van Helmy Abouleish en oud manager van Adleya, stelde echter dat niet alle boeren die verbonden zijn aan Sekem per definitie in de biodynamische landbouwmethode geloven. In Adleya doen veel werknemers aan biodynamische landbouwmethode omdat het moet⁵⁷. Ze geloven wel in het biologische aspect van de landbouw, dat dit goed is voor de gezondheid en voor de grond, maar de preparaten worden gedaan omdat het moet. Angela stelt dat veel boeren de biodynamische landbouwmethode gebruiken omdat Ibrahim Abouleish (de

⁵⁵ Voor meer informatie over de preparaten, zie illustratie

⁵⁶ o.a. Boerderij El Fayum; boerderij Kafr-El-Shaikh; boerderij Minya; semi-gestructureerde interviews; 27-02-2018, 11-03-2018, 29-03-2018

⁵⁷ Mariam Abouleish, semi-gestructureerd interview 21-02-2018

oprichter van Sekem) het hen heeft verteld. Ibrahim Abouleish was een erg charismatisch persoon en had daardoor veel invloed op de boeren.⁵⁸

Ueli Hurter stelt dat biodynamische landbouw geen kwestie van geloven is, maar een kwestie van begrijpen. Ueli Hurter staat aan het hoofd van de agriculturele sector van het Goetheanum, in Duitsland. Het Goetheanum kan worden gezien als het centrum van de antroposofie. Hij bekleed dus een ‘hoge’ positie binnen de wereld van de biodynamische landbouw en we hadden erg veel geluk dat hij een paar dagen op bezoek kwam bij Sekem en we hem hebben kunnen ontmoeten. Ueli erkent dat de biodynamische landbouw erg moeilijk te begrijpen kan zijn. Het is daarom belangrijk dat het vooral in praktijk wordt uitgeoefend. Het is immers een praktijk en geen theorie.⁵⁹ Hij stelde dat zolang Helmy, Angela en de anderen er zijn die de biodynamische agricultuur volledig begrijpen en er een passie voor hebben, het zal blijven bestaan. Zij kunnen anderen enthousiasmeren en in hun ideeën meenemen. Het maakt in dit geval volgens Ueli niet zoveel uit of alle boeren die betrokken zijn bij Sekem zelf in de biodynamische landbouw geloven. Sekem levert daarnaast natuurlijk niet alleen een ideaal of een idee, maar het is ook een bedrijf. De boeren krijgen geld van Sekem. Dit is dan ook een belangrijke reden waarom de mensen in Sekem blijven en kan worden gekoppeld aan de economische voordelen die de boeren ervaren als ze naar Sekem overstappen.⁶⁰

⁵⁸ Angela Hoffman, semi-gestructureerd interview 21-02-2018

⁵⁹ Ueli Hurter, ongestructureerd interview 07-04-2018

⁶⁰ Zie 1.2 voor meer informatie hierover

Ueli Hurter geeft toe dat de biodynamische landbouw tot nu toe enigszins Eurocentrisch is geweest.⁶¹ De landbouwmethode is ontwikkeld door Rudolf Steiner, een Oostenrijker. De methode houdt dus rekening met Europese grond en Europese gewassen. Sommige onderdelen van de preparaten, zoals de blaas van een hert, zijn in Egypte erg zeldzaam. Ook de koeienhoorns worden door Sekem geïmporteerd uit Europa, aangezien deze hoorns van beter kwaliteit zijn dan de hoorns van Egyptische koeien.⁶²

Volgens Sardar is de grootste macht van het Westen dat zij de mogelijkheid en de macht heeft om te kunnen definiëren (Sardar 1999, 44). Dit kan worden teruggezien in de biodynamische landbouw. Het feit dat Sekem bepaalde organen of producten laat importeren om aan de regels van Steiner te voldoen, geeft aan dat de originele Europese leer van de biodynamische landbouw nog steeds veel invloed heeft. Ueli Hurter geeft echter wel aan dat er gekozen kan worden om in een niet-Westerse context, waar niet alle benodigdheden van de preparaten aanwezig zijn, ook op zoek te gaan naar alternatieve gewassen of dierlijke organen die hetzelfde effect hebben als degene die door Steiner zijn beschreven. Tijdens zijn bezoek aan Sekem heeft Ueli Hurter bijvoorbeeld een lezing gegeven over wat precies de kracht van het hert is. Dit om te kunnen onderzoeken welke andere dieren er in Egypte aanwezig zijn die in aanmerking komen om te gebruiken voor de biodynamische preparaten. Ook Angela gaf aan dat ze op zoek was naar alternatieven.⁶³ In dit opzicht probeert Sekem zich dus van deze enigszins Eurocentrische kant van de biodynamische landbouw te bevrijden en de methode om te zetten naar de lokale Egyptische context.

2.3 Gezondheid

Mohammed neemt met zijn gerimpelde lippen langzaam een slokje van de sterke, zwarte thee. Het is een oude boer met ontelbaar veel rimpels in zijn gebruinde gezicht. Zijn haar is grijs en dun, maar zijn ogen kijken levendig en indringend vanonder groffe, borstelige wenkbrauwen. Vanuit de ruimte waar we zitten kunnen we door de open deur de velden met gewassen van zijn boerderij zien liggen. Het is een groene oase met daarboven een strakblauwe lucht. Mohammed zet zijn kopje neer en gaat verder met het vertellen van zijn verhaal in het Arabisch. Hij vertelt rustig en

⁶¹ Ueli Hurter, ongestructureerd interview 07-04-2018

⁶² Angela Hoffman, semi-gestructureerd interview 08-03-2018

⁶³ Ibidem

maakt af en toe gebaren ter ondersteuning van zijn verhaal. Aan de verbaasde reactie van Hasnaa en het gemompel van de engineer merken we dat hij iets belangrijks vertelt. Hasnaa vertaalt snel en een beetje geschokt dat Mohammed nooit meer met chemicaliën wil werken. Zijn beide broers zijn overleden door de gifstoffen die door de conventionele landbouw worden gebruikt in de bestrijdingsmiddelen. Ze kregen er een leverziekte van.⁶⁴

Deze boer Mohammed, eigenaar van een beroemde katoenboerderij in Damietta, benoemt een belangrijk punt waarom veel boeren achter de biodynamische landbouwmethode staan. Het is volgens hen beter voor de gezondheid. Ook door veel andere boeren wordt het gezondheidsaspect van de biodynamische landbouwmethode als meest positieve eigenschap naar voren gebracht.⁶⁵ Meerdere keren was dit het eerste antwoord op de vraag waarom de boeren de biodynamische landbouwmethode gebruiken.

Dit gezondheidsaspect wordt niet uitgebreid besproken in artikelen over de biodynamische landbouw. Het gaat daarin vaak over de effecten op de bodem en het milieu. Het is interessant dat de boeren van Sekem dit juist als een van de belangrijkste argumenten geven voor de biodynamische landbouw. Dit kan gerelateerd worden aan het feit dat de biodynamische landbouw de boerderij als organisme ziet, zoals besproken in paragraaf twee. Er wordt niet alleen zorg gedragen voor de aarde en de gewassen, maar uiteindelijk ook voor de mensen die de producten eten en ermee werken. Angela stelt dat er binnen de biodynamische landbouw rekening gehouden wordt met elk aspect in het leven dat aan elkaar gerelateerd is. Er is rekening gehouden met de volledige levenscyclus⁶⁶.

Het feit dat de boeren merken dat het voedsel van de biodynamische landbouw gezonder is, zorgt ervoor dat hun levensstandaard omhoog gaat. Dit kan worden gerelateerd aan de manieren waarop Sekem bijdraagt aan de individuele ontwikkeling van de boeren en medewerkers. Dit is dus een onderdeel van het sociale aspect van duurzame ontwikkeling, maar wordt gerealiseerd door het ecologische aspect van duurzame ontwikkeling. Hier komen de verschillende aspecten van

⁶⁴ Mohammed, boerderij Damietta, semi-gestructureerd interview 10-03-2018

⁶⁵ o.a. Boerderij El Fayum; boerderij Kafr-El-Shaikh; boerderij Minya; semi-gestructureerde interviews; 27-02-2018, 11-03-2018, 29-03-2018

⁶⁶ Angela Hoffman, semi-gestructureerd interview 04-03-2018

duurzame ontwikkelingen, zoals beschreven door Spangenberg (2001), mooi samen. Het volgende hoofdstuk zal uitgebreid ingaan op de sociale aspecten van duurzame ontwikkeling.

Conclusie

De biodynamische landbouwsector van Sekem geeft inzicht in hoe het ecologische aspect van duurzame ontwikkeling door Sekem wordt gerealiseerd. Doordat de biodynamische landbouw de boerderij als een organisme ziet waarin plant, dier en mens aan elkaar gerelateerd zijn, wordt het ecosysteem waarin de boerderij zich bevindt en de biodiversiteit zo min mogelijk geschaad. Dit komt overeen met het kenmerk van de solidariteit economie zoals benoemd door Gibson-Graham (2006): *making use of natural resources without depleting them* ”.

De preparaten die in de biodynamische landbouw worden gebruikt geven de landbouwmethode een spiritueel karakter, wat niet geheel wetenschappelijk te onderbouwen is. De theorie achter de preparaten is daarnaast enigszins eurocentrisch, er wordt alleen rekening gehouden met een Europees ecosysteem en klimaat in het gebruik en de behoeften van de preparaten. Hier wordt echter inmiddels geprobeerd verandering in aan te brengen.

Het feit dat de biodynamische landbouw holistisch is zorgt ervoor dat het voedsel gezonder is. Hierdoor gaat de levensstandaard van de boer omhoog. In de biodynamische landbouw komt het ecologische en het sociale aspect van duurzame ontwikkeling dus mooi samen.

Hoofdstuk 3:

De kracht van collectieve actie

Kelly Vossen

Werknemer in de schaduw, boerderij El Wahat El Bahareya

Dit hoofdstuk beschrijft het belang van samenwerking binnen de gemeenschap Sekem. Aangezien zowel de economische als de ecologische aspecten van duurzame ontwikkeling in de voorgaande hoofdstukken beschreven zijn, zal dit hoofdstuk aantonen dat samenwerking aan de basis staat van de totstandkoming van deze aspecten. Feministische economen Gibson-Graham (2006) benadrukken de waarde van collectieve actie in het creëren van een alternatief economisch systeem. Zij benoemen dit als volgt: “*Principles espoused by exponents of solidarity economies include value placed on collective knowledge and collective work*” (Gibson-Graham 2006, 97). Collectieve actie ontstaat echter niet zomaar. Het bevorderen van samenwerking op verschillende niveaus is hiervoor een vereiste. Middels verhalen van onze informanten en gemaakte observaties, zal dit hoofdstuk aantonen wat voor rol collectieve actie speelt binnen Sekem. Tevens beschrijft het op welke manieren Sekem een gemeenschapsgevoel stimuleert en hoe een interculturele samenwerking een positief effect kan hebben op een gemeenschap en organisatie.

3.1 Samenwerking binnen bedrijf ISIS

Het is vijf voor half negen. “Sabah alkhyr!”⁶⁷ klinkt er door de gangen terwijl de werknemers van de voedselafdeling van het bedrijf ISIS binnen komen druppelen. De werknemers lopen langs het zeppompje dat aan de kille, geelwitte muur hangt, drogen hun handen aan de droger, en wassen hun handen daarna met water. Na deze handeling lopen de werknemers, voornamelijk meisjes en vrouwen, vastberaden en al kletsend naar hun werkplek van vandaag.

Bij binnenkomst van de ruime, rechthoekige ruimte overheerst het geluid van glazen honingpotjes die in groten getale over een metalen werkbank schuiven. Links en rechts bevinden zich twee lange werkbanken, met aan de kop van de werkbanken een grote tank: links gevuld met honing, rechts gevuld met olie. Verspreid over de ruimte liggen pallets en kartonnen dozen, waarvan enkele in elkaar worden gezet door een klein meisje met grote ogen. Olijfolie flessen ketsen tegen elkaar aan en vallen om. De geuren van honing, olijfolie en knoflook – die vanuit een andere ruimte de werkplek binnenkomen – vermengen zich met elkaar.

Aan de linkerwerkbank zitten tien jonge vrouwen, zes aan de ene kant, vier aan de andere kant. De paarse jasjes van de werkneemsters geven de grijzige ruimte toch een beetje kleur.

⁶⁷ “goedemorgen!”

Fatma doet langzaam de dekseltjes op de honingpotjes. Ze gebaart dat ze hoofdpijn heeft door met haar wijsvingers op haar hoofd te tikken en een pijnlijk gezicht te trekken. Twee op elkaar lijkende vriendinnetjes kletsen vrolijk met elkaar terwijl ze plasticjes over de deksels schuiven en deze vervolgens met een föhn laten smelten. Het meisje met de plasticjes in haar hand ziet dat het stickeren van de potjes te langzaam gaat. Ze staat op, om samen met haar ijzeren stoel een meter verderop aan de werkbank te gaan zitten en Rada te helpen. Ze pulkt de stickers van hun velletjes en plakt ze aan de ijzeren rand van de werkbank, zodat Rada sneller kan stickeren. “habibiiii, habibiiii” zingt Rada, waarop de andere meisjes lachen. Vijftig potjes later verlangzaamt het stickertempo. Rada laat haar buurvrouw iets lezen op haar telefoon. Wanneer de supervisor binnenkomt, gooit ze haar mobiel snel in de bak met de achterkantjes van de honingstickers, en stickert ze met een uitgestreken gezicht en een onderdrukte glimlach verder.

Dit vignet illustreert de manier waarop de werknemers met elkaar samenwerken binnen het bedrijf ISIS. ISIS is één van Sekems fabrieken en is een belangrijk uitvoerend onderdeel van de productieketen. In deze fabriek worden de voedselproducten van de boerderijen verwerkt tot producten die in de supermarkten verkocht kunnen worden. ISIS heeft vier verschillende afdelingen: een thee-afdeling, een voedselafdeling, een groente-afdeling en een dadel-afdeling. Het bovenstaande vignet beschrijft de dagelijkse gang van zaken op de voedselafdeling. Het vignet laat een voorbeeld zien waaruit blijkt dat samenwerking een belangrijke rol speelt binnen het werkproces.

Het concept samenwerking kan gezien worden als een proces waarin gezamenlijke betrokkenheid binnen activiteiten plaatsvindt (Henneman et al. 2005, 104). De meisjes van de voedselafdeling hebben geen vaste werkplaats, maar delen met zijn allen de taken die verricht moeten worden en wisselen elkaar hierin af. Zij voelen zich allen verantwoordelijk voor dezelfde doelen. Dit komt overeen met de omschrijving van het concept samenwerking, door Henneman et al (2005), waarin zij stellen dat samenwerking vaak wordt gekenmerkt door wederzijdse doelen en verplichtingen (Henneman et al. 2005, 104). De werknemers verplaatsen zich niet omdat het moet, maar in plaats daarvan lijkt het te gebeuren vanuit een gevoel van liefdadigheid.

Dit is één van de vele voorbeelden die laten zien dat ISIS niet alleen een werkplaats is, maar ook een plek waar waarde wordt gehecht aan het creëren van een fijne werksfeer, om zo de samenwerking te bevorderen. Sekem stimuleert deze samenwerking onder andere door middel

van culturele activiteiten. Iedere week, op dinsdagochtend, speelt er een professionele gitaarspeler/zanger voor de werknemers.⁶⁸ Deze zanger, een gerimpelde, donkere man met witte tulband, straalt wanneer de werknemers hem om nieuwe nummers blijven vragen. Ook de exportmanager van ISIS, Andreas, komt soms onverwachts langs bij de werknemers om te vragen hoe het met hen gaat en om even voor hen te zingen. Zo wordt er geprobeerd om een goede werksfeer te behouden en de werknemers te motiveren. De volgende paragraaf zal voorbeelden laten zien van vormen van samenwerking op de boerderijen van Sekem en de waarde die hieraan wordt gehecht.

3.1.1. Samenwerking op boerderij Wahat en Adleya

Om zes uur 's ochtends staan de werknemers van boerderij Wahat op de binnenplaats van het huis waar de bewoners verblijven. We staan in een cirkel, het is al licht. Iedereen krijgt zijn dagtaak toegewezen door de manager van de boerderij. Wij begeven ons naar de uithoek van de boerderij, samen met engineer Mohammed, met Adel en met een jongen die door iedereen Bascuta (biscuitje) wordt genoemd. Bascuta en Adel spannen een touw, om de casuarinaboompjes in een rechte lijn te kunnen planten. Mohammed haalt de aanwezige dode bomen en onkruid weg, en gebaart ons dit ook te doen. Adel en Bascuta scheppen vervolgens gaten in de grond. Tussen de gaten laten ze een meter ruimte over. Nadat de gaten gemaakt zijn, wordt er compost ingegooid en beginnen wij, samen met Mohammed, met het planten van de casuarinaboompjes. De ochtend gaat snel en het is ontzettend heet. Als we opkijken van het werken om het zweet van ons voorhoofd te vegen en met onze T-shirts te wapperen, zien we dat Adel onder de aanhanger aan het schuilen is voor de zon.⁶⁹ Om half twee is de werkdag voorbij en mogen we terug naar het huis op de boerderij om te lunchen. De manager zegt tegen Mohammed dat de boompjes eigenlijk allemaal geplant moeten worden vandaag, waarop Mohammed aan Bascuta vraagt of hij kan blijven helpen. Uiteindelijk komen zij beiden om vijf uur terugrijden met de tractor. Moe, maar voldaan.

Dit vignet schets een beeld van de manier waarop de medewerkers van boerderij Wahat met elkaar samenwerken. Op de Sekem boerderijen die wij bezocht hebben, Wahat en Adleya, gaan

⁶⁸ Participerende observatie ISIS

⁶⁹ Zie afbeelding begin van dit hoofdstuk

de werknemers op een vriendschappelijke wijze met elkaar om. Op boerderij Adleya zit een aantal van de mannelijke werknemers tijdens de werkuren samen op de grond. Ze maken thee op een kampvuurtje en *high-fiven* elkaar wanneer ze een grapje maken. De vrouwelijke werknemers zijn ondertussen aan het werk, al kletsend. Een vrouw van in de vijftig roept af en toe iets, waar de rest vervolgens hard om lacht. Tijdens ons foto-experiment maakte Manager Hanny een foto van zijn collega's om aan te tonen dat de boerderij niet zou kunnen functioneren zonder goede samenwerking en zonder deze mensen. Zijn collega's zijn voor hem het beste aspect van de boerderij. Verschillende informanten vertellen ons dat hun collega's de voornaamste reden zijn dat ze het werk leuk vinden.⁷⁰ Dit laat zien dat samenwerking en een goede band hebben met collega's, een krachtig middel kan zijn (Olson 2009). Het geeft mensen een doel, het maakt dat mensen het werk in kwestie blijven doen en elkaar hierin kunnen stimuleren.

“I choose this picture, because without these people we cannot do the work. Collaboration is what makes work the best thing.”⁷¹

3.2 ‘Familie’

Binnen een bedrijf of een instelling is samenwerking over het algemeen een belangrijke factor. Wanneer de communicatie en de samenwerking tussen verschillende actoren goed verloopt, heeft dit een positief effect op werkcapaciteit (San Martín-Rodríguez 2005, 132). Deze samenwerking kan, met name door hiërarchie, variëren in mate en variëren in beweegredenen.

Binnen ISIS is er een duidelijk verschil tussen de communicatie van werknemers en de communicatie van managers zichtbaar. Mustafa, een gezette, serieuze man, heeft bijvoorbeeld meer aanzien dan Ali, een *quality engineer* dat er pas sinds kort werkt. Dit is te zien aan de manier waarop de werknemers op beide *engineers* reageren. Als Mustafa binnen komt lopen,

⁷⁰ Fatma, Sabah, Racha en Nadia, vrouwelijke werknemers Adleya, semi-gestructureerde interviews 31-03-2018

⁷¹ Hanny, manager Adleya boerderij, semi-gestructureerd interview 31-03-2018

fluisteren de meisjes dit tegen elkaar en zijn ze vervolgens stil. Met Ali maken ze veel grapjes. Zo zeggen ze bijvoorbeeld altijd ‘Ali magnun⁷²’ tegen mij, in zijn bijzijn. Er is dus een duidelijk verband tussen autoriteit en de omgangsvorm te zien. Dit is echter ook grotendeels te linken is aan een vrijwillige, persoonlijke beslissing:

“I try to make the workers love me, I don’t want any of them to feel sad because of me. We have a lot of fun while we are working [...] I don’t like to behave as a boss or anything, I want them to consider me as a brother to them. I see them all as my younger sisters. I don’t want to put myself in a better position. I consider them as the same as me, we are all in one circle.”⁷³

Ali kiest er bewust voor om een wat minder autoritaire houding aan te nemen, om de werksfeer goed te houden en hiermee het doel – het werk zo snel en goed mogelijk afkrijgen – te verwezenlijken. Hij ziet zijn werknemers als familieleden. Een opvallend en terugkerend aspect tijdens ons onderzoek naar samenwerking is dat, naast Ali, veel informanten de familie-metafoor gebruiken. Sekem werd door de *supplier farmers* een aantal keer gepersonifieerd, ze stelden bijvoorbeeld dat ze familie zijn van Sekem. De engineer en de boer van de *supplier farm* Damietta noemen elkaar broers.⁷⁴ Wanneer ik tijdens een middagpauze in de kantine zit, bespreek ik met Andreas, de export-manager van ISIS, hoe hij met zijn collega’s en werknemers omgaat en hoe de samenwerking volgens hem verloopt. Hij noemt wederom de familie metafoor.

“ Because I am five years here now and I know how they are. It is like a family. They are my brothers and sisters. I know everyone from them, they know me.”⁷⁵

De link met familie was een terugkerend element en we hebben bij verschillende boerderijen gezien dat wanneer er sprake is van een probleem, mensen bijspringen om te helpen. Goman, de eigenaar van de Al Fayoum boerderij, vertelt ons dat wanneer de boerderij meer werkkraft nodig heeft, ze dit aan mensen in en rondom het dorp kunnen vragen.⁷⁶ Vrijwel iedereen die we

⁷² “Magnun” betekenis: gek

⁷³ Ali, kwaliteitsmanager ISIS, semi-gestructureerd interview 29-03-2018

⁷⁴ Mohammed, boerderij Damietta, semi-gestructureerd interview 10-03-2018

⁷⁵ Andreas, exportmanager ISIS, semi-gestructureerd interview 11-04-2018

⁷⁶ Goman, eigenaar El Fayoum boerderij, semi-gestructureerd interview 28-02-2018

gesproken hebben hecht eveneens grote waarde aan respect. Zo zegt de boer van de boerderij Kafr El-Shaikh:

“We communicate with each other as a one family. Like no difference [...] Respecting the people is more important than like, the crops and the land. [...] If you want people to respect you, you have to respect them first. Being respectful has to be in the nature of the owner or anyone. The owner is not different from the rest, he also has to work like the rest of them. Each one has their own work, together as a family. Not ordering each other. This atmosphere really helps to get things done”⁷⁷

Familie, respect en productiviteit hangen dus sterk met elkaar samen binnen Sekems gemeenschap. Deze kenmerken stimuleren gezamenlijk collectieve actie binnen Sekem; actie die wordt ondernomen door een groep mensen die hetzelfde gemeenschappelijke doel willen bereiken (Olson 2009). Het gebruik van de familie-metafoor kan er namelijk op duiden dat onderlinge relaties intenser zijn en meer waarde hebben. Wanneer onderlinge relaties krachtiger zijn, zal dit ook de collectieve actie versterken (Olson 2009).

De Egyptische cultuur draagt bij aan de versterking van het begrip van ‘collectieve actie’ doordat de familie-metafoor een nieuwe dimensie aan het begrip geeft. Vandaag de dag wordt collectieve actie voornamelijk gedefinieerd door de Westerse wetenschap (Sardar 1999, 44). Door de theorie van collectieve actie aan te vullen met Sekems definitie van het concept, en de familie-metafoor hierbij te betrekken, krijgt het concept een minder Westerse lading. Deze meer holistische definitie van collectieve actie kan vervolgens ook gebruikt worden om de theorie van de solidariteit economie mee te versterken.

3.3 Gemeenschapsgevoel

“Biodynamic agriculture is striving for the community feeling. In Europe people are so much focused on the individual that to create a community is often hard to realize. We have to balance this: strive for the community feeling without it limiting the individual” – **Ueli Hurter**⁷⁸

⁷⁷ Kafr El-Shaikh boerderij, semi-gestructureerd interview 11-03-2018

⁷⁸ Ueli Hurter, hoofd agriculturele sector Goetheanum, ongestructureerd interview 07-04-2018

De inhoud van dit citaat, het argument dat het van belang is om te streven naar een gemeenschapsgevoel zonder het individu hierbij te schaden, komt overeen met het idee van verscheidene academici zoals Gibson-Graham om gemeenschappen centraal te stellen (Gibson-Graham 2006; Berke en Conroy 2004; Dasgupta 2007). De beste manier om conflicten binnen de drie doelen van duurzame ontwikkeling - ecologische, sociale en economische doelen - te vermijden is namelijk om mensen op een gemeenschapsniveau te laten samenwerken (Berke en Conroy 2004, 1382). De aanwezigheid van een gemeenschapsgevoel versterkt collectieve actie, dat vervolgens de mogelijkheid heeft om een doel – duurzame ontwikkeling in Egypte – te bewerkstelligen.

Sekem besteed veel aandacht aan het creëren en het in stand houden van een gemeenschapsgevoel. Elke ochtend, voordat de werkdag begint, vindt er een *morning circle* plaats; een door mensen gevormde cirkel om de dag mee te starten. Er worden meerdere cirkels op het terrein van Sekem uitgevoerd. Voor de school is er één, voor ATOS is er één, en voor ISIS is er één. Mannen en vrouwen komen vanuit verschillende hoeken aanlopen en gaan naast elkaar staan. Langzaam verzamelen meer en meer mensen zich, de cirkel wordt steeds groter. De meeste vrouwen dragen een hoofddoek, enkelen niet. In de cirkel voor de ISIS fabriek wordt een kleine cirkel in het midden gevormd waar de managers staan, de buitenste cirkel is voor de werknemers. Wanneer iedereen op zijn plek staat, wordt er allereerst aan een aantal werknemers gevraagd wat zij vandaag zullen doen. Vervolgens dragen alle mensen gezamenlijk een spreuk op in het Arabisch: “*Goodness of the heart, light of truth, love of the people*”.⁷⁹ Ook op de boerderijen Wahat en Minya worden er *morning circles* gehouden. Ook al zien de mensen niet altijd de waarde ervan in dat ze de cirkel elke ochtend uitvoeren, het opzeggen van de woorden heeft volgens Andreas invloed op henzelf en hun ontwikkeling. Het gedicht is namelijk mooi en betekenisvol en dit heeft effect.⁸⁰ Middels deze kleine vorm van collectieve actie, zowel binnen de bedrijven, de boerderijen en de gemeenschap zelf, wordt het gemeenschapsgevoel versterkt. Zo stelt kwaliteitsmanager Ali dat hij de cirkel erg waardeert:

⁷⁹ Nana Woo, euritmist, informeel gesprek

⁸⁰ Andreas, export-manager ISIS, semi-gestructureerd interview 11-04-2018

“I really like the morning circle. It is like shaking hands with everybody at the same time. For me it is also the bridge between being home and going to work, it is nice to have the circle in between and to see all the people being together.”⁸¹

Dit vertelt Ali mij wanneer we in de pauze stiekem een sigaretje roken op het dak van ISIS. Hij is in eerste instantie bij Sekem komen werken omdat hij een baan nodig had. Hij moet veel geld verdienen zodat hij met zijn vriendin kan trouwen. Wanneer hij zijn sigaret uitdrukt zegt hij dat hij, tegen zijn verwachtingen in, van Sekem is gaan houden. “Want waar anders zie je meteen bloemenvelden als je één stap buiten de deur van de fabriek zet?”⁸²

Een belangrijk aspect van de cirkel, dat door meerdere informanten is benoemd, is dat het een manier is om gelijkheid te bewerkstelligen.⁸³

“The normal is that you go to work and then you start, so Ibrahim started with the circles so that people could see and meet the others and that everyone looks nicely. When you stand in a circle, everyone has the same value.”⁸⁴

Rituelen zoals deze *morning circle* versterken het gemeenschapsgevoel en hiermee ook het gevoel van participatie en de individuele inbreng van de werknemers. Onderzoek van Grant et al. heeft aangetoond dat wanneer mensen worden betrokken in besluitvorming, ze eerder geneigd zijn om in te stemmen met de ontwikkeling en implementatie van hetgeen er besloten is, bijvoorbeeld binnen een project of organisatie (Berke en Conroy 2004, 1385). Door de sterke aanwezigheid van het gemeenschapsgevoel wordt de visie van duurzame ontwikkeling, die door Sekem uitgedragen wordt, steeds meer een doel dat de leden van de gemeenschap willen nastreven. De samenwerking tussen de werknemers maakt het vervolgens mogelijk om dit doel in de praktijk te realiseren, doordat deze samenwerking de boerderijen en de fabrieken goed laat functioneren.

⁸¹ Ali, kwaliteitsmanager ISIS, informeel gesprek 03-04-2018

⁸² Ali, kwaliteitsmanager ISIS, informeel gesprek 03-04-2018

⁸³ Andreas, Helmy Abouleish, Angela Hoffman, semi-gestructureerde interviews 11-04-2018; 10-04-2018; 04-03-2018

⁸⁴ Angela Hoffman, semi-gestructureerd interview 04-03-2018

3.4 Interculturele samenwerking

Een van de belangrijkste vormen van samenwerking binnen Sekem, is de samenwerking tussen de Egyptenaren en de inwoners met een Europese achtergrond die in de gemeenschap wonen.

Ibrahim Abouleish heeft zich, tijdens zijn tijd in Europa, Oostenrijkse principes eigen gemaakt en deze vervolgens met hem meegenomen. Hij heeft vormen van deze principes toegepast op Sekem, zoals bijvoorbeeld eigenschappen van de antroposofie.⁸⁵ Dit heeft ertoe geleid dat Sekem een combinatie is van de Egyptische en de Europese cultuur. Interculturele samenwerking kan als volgt worden gedefinieerd: samenwerking tussen mensen van verschillende culturen waarin de betrokkenen andere normen, waarden en standaarden hanteren (Bird 2005). Volgens Rembert, bestuurslid van Sekem, is deze vorm van samenwerking de toekomst.⁸⁶ In een toenemende globaliserende wereld is interculturele samenwerking van groot belang, stelt hij.

Van veel Egyptenaren hebben we gehoord dat ze het fijn vinden dat de Europese invloeden hen bereikt hebben. Yasser, een taxichauffeur in dienst van Sekem, vertelt ons terwijl we onderweg zijn naar Caïro lachend dat hij het erg waardeert dat mensen in Sekem *German time* gebruiken in plaats van *Egyptian time*. *German time* is een equivalent van op tijd komen, *Egyptian time* daarentegen staat niet zo vast. Hij hoopt dat meer Egyptenaren deze *german time* gaan gebruiken. Het feit dat hij dit zegt, komt overeen met het idee dat culturen van elkaar kunnen leren (Bird en Osland 2005, 118). Wat ons echter wel opviel, was dat de Europeanen ook vinden dat op tijd komen het beste is. Tijdens een interview met Max, onder het genot van een kopje kamillethee in zijn tuin, vertelt hij over zijn eerste communicatieve ervaringen met de Egyptenaren. Hij zegt dat hij in eerste instantie gechoqueerd was door de werkethiek van de Egyptenaren.

“My call in the beginning that I described was, I was shocked by work ethics. But it is not necessarily driven by a bad intention. It’s just because of a different value system, a different complexity handling capacity. As soon as I step into the role of blaming someone, than I make someone a victim and I myself become most likely the bad guy and also a victim because I am dependent on him, etc. This is not a responsible way to deal with it. I need a clear good communication.”⁸⁷

⁸⁵ Antroposofie uitleg: zie hoofdstuk 1

⁸⁶ Rembert, voormalig bestuurslid, semi-gestructureerd interview 11-04-2018

⁸⁷ Max Abouleish, Chief Sustainable Development Officer., semi-gestructureerd interview 04-04-2018

Uit dit citaat blijkt hoe gecompliceerd interculturele samenwerking kan zijn. Het begint met de verwachting dat de ander hetzelfde is, hetzelfde denkt en dezelfde principes heeft als jijzelf, maar dit is niet zo. Hier ontstaat een cultureel incident (Bird en Osland 2005, 118); een misverstand door cultureel ingebedde verwachtingen. Als mensen bewust worden van hun eigen verwachtingen en proberen de reden voor hun reacties te achterhalen, kan een situatie objectief geobserveerd worden. Vervolgens worden er dan geschikte verwachtingen ontwikkeld (Bird en Osland 2005, 118). Het feit dat de Egyptenaren niet gewend zijn om te plannen bijvoorbeeld, heeft in eerste instantie tot veel frustratie geleid.⁸⁸ Dit is geleidelijk aan steeds minder geworden door hun verwachtingen aan te passen. Zoals Max in het bovenstaande citaat beschrijft, is communicatie van groot belang. Feit blijft dat de Europeanen het lastig vinden wanneer de Egyptenaren niet op tijd komen of niet plannen aangezien dit de efficiëntie van de gemeenschap beïnvloedt.⁸⁹ Deze focus op efficiëntie sluit aan bij het argument van Tsing, dat er vanuit Westers oogpunt gezien altijd een grote focus ligt op vooruitgang (Tsing 2015, 21).

Ondanks dat de samensmelting heeft gezorgd voor communicatieve en organisatorische uitdagingen, zijn de meeste informanten het erover eens dat de interculturele samenwerking voor het succes van Sekem heeft gezorgd. Constanze, de vrouw van Helmy Abouleish, noemt Sekem een platform waar nieuwe mogelijkheden tot stand kunnen komen, juist omdat twee verschillende gedachtestromen hier samen worden gevoegd.⁹⁰ Tijdens een interview op het binnenplaatsje van ons huis, met in het midden één van de eerste bomen die op Sekem is geplant⁹¹, vertelt Angela ons wat volgens haar het succes van Sekem is:

“There are a few reasons that were a key to success. The first one is that Dr. Ibrahim was an Egyptian, so he really knew the Egyptian souls, their community and the Islam very, very deep. Then he went to Europe and he experienced also this culture. He made in himself a relation between both the cultures. He brought them together and made something new out of them. He also felt in himself that the European culture could bring something new and developing possibilities for his people.”⁹²

⁸⁸ Constanze Abouleish, focusgroep ‘community core Sekem’ 16-04-2018

⁸⁹ Wekelijkse gemeenschap bijeenkomst

⁹⁰ Wekelijkse bijeenkomst van de gemeenschap

⁹¹ Zie afbeelding hoofdstuk Discussie

⁹² Angela Hoffman, semi-gestructureerd interview 04-03-2018

Dit citaat laat zien dat Sekem is voortgekomen uit de ideologie van ontwikkeling voor de Egyptische bevolking. De integratie van twee verschillende culturen heeft ervoor gezorgd dat deze ideologie werkelijkheid kon worden. Echter heeft Abouleish het Antroposofische idee van ‘ontwikkeling’ opgedaan in Europa⁹³, waardoor hij een Westers denkbeeld uitoefent in Egypte. Wij vinden dit, samen met de machtsverhoudingen tussen de Europese en Egyptische bewoners van Sekem, een interessant spanningsveld dat we verder zullen uitwerken in de discussie.

Concluderend kan er gesteld worden dat samenwerking in verschillende aspecten van Sekem een belangrijke rol speelt. Zowel het bedrijf ISIS als de boerderijen tonen kenmerken van wederzijds respect en behulpzaamheid. Doordat de werknemers hun collega's al gauw beschouwen als familie, is de werkkraft sterker. Sekem probeert collectieve actie te realiseren door een sterk gemeenschapsgevoel te creëren. Dit komt tot uiting in rituelen als de *morning circle*. De waarde van samenwerking is zichtbaar op individueel niveau; de mensen vinden hun werk leuker en belangrijker door hun collega's. Het is tevens zichtbaar op organisatorisch niveau; de samenwerking tussen de Europese leidinggevenden en de Egyptische leidinggevenden heeft ervoor gezorgd dat Sekem tot stand is gekomen. Deze interculturele samenwerking kent echter ook een keerzijde, het Eurocentrisme, dat verder uitgewerkt zal worden in de discussie. Al met al, staat collectieve actie aan de basis van de economische, ecologische en sociale ontwikkelingen die zich binnen Sekem plaatsvinden.

⁹³ Ibrahim Abouleish, *Sekem: A Sustainable Community in the Egyptian Desert* (Edinburgh: Floris Books, 2005).

CONCLUSIE

Uitzicht op boerderij El Wahat El Bahareya

Conclusie

Dit onderzoek heeft zich gericht op de realisatie van duurzame ontwikkeling vanuit een economisch perspectief. Wij hebben geprobeerd een alternatief te laten zien op het huidige economische systeem, door ons te richten op het praktijkvoorbeeld van de Egyptische gemeenschap Sekem. Door deze gemeenschap te vergelijken met de theorie van de solidariteit economie, een vorm van een alternatieve economie, hebben wij een brug geslagen tussen theorie en praktijk. De hoofdvraag die wij in deze scriptie hebben proberen te beantwoorden is: hoe draagt de organisatie van de agriculturele sector binnen de lokale gemeenschap Sekem bij aan het vormen van een solidariteit economie?

De gemeenschap Sekem kent verscheidene eigenschappen die overeenkomen met de solidariteit economie. Meerdere kenmerken van de solidariteit economie zijn expliciet terug te vinden binnen Sekems landbouwketen. Deze eigenschappen vloeien voort uit de manier waarop Sekem haar economie organiseert, uit de *Economy of Love*. De meest opvallende kenmerken zijn dat Sekem niet winst-gericht is, dat ze een duurzame landbouwketen hebben en dat collectieve actie een belangrijke rol speelt in het behalen van doelen.

Uit het eerste hoofdstuk blijkt dat de visie van Sekems *Economy of Love* is om respectvolle sociale relaties aan te gaan, waarin het doel niet de hoogste financiële winst is. Er is sprake van wederzijdse afhankelijkheid tussen de verschillende actoren van de productieketen. De winst van Sekem wordt enkel gebruikt om de culturele en sociale aspecten van de gemeenschap te realiseren. Dit komt overeen met het kenmerk van de solidariteit economie dat een organisatie niet winst-gericht, maar doel-gericht zou moeten zijn (Miller 2010). Er wordt geen focus gelegd op de financiële winst binnen Sekem, het is enkel een middel om het doel van persoonlijke ontwikkeling, door middel van de *consciousness levels* en *capacity building*, te verwezenlijken.

Het tweede hoofdstuk richtte zich op de biodynamische landbouwsector van Sekem. Dit geeft inzicht in hoe het ecologische aspect van duurzame ontwikkeling, in Sekem in praktijk werkt. Turinek stelt dat de biodynamische landbouw de boerderij als organisme ziet (Turinek 2009). Dit was terug te zien op de verschillende boerderijen van Sekem, waar mens, dier en plant als verbonden worden gezien. Deze holistische kijk op landbouw resulteert in erin dat de landbouw op een zo duurzaam mogelijke manier wordt bedreven. Dit sluit aan bij '*making use of natural resources without depleting them*', een van de kenmerken van de solidariteit economie

volgens Gibson-Graham (2006). Naast het feit dat de biodynamische landbouw duurzaam is, zorgt het er ook voor dat de gezondheid van de boeren en hun omgeving omhoog gaat. Dit zorgt op zijn beurt voor een betere levensstandaard van de boer.

Het derde hoofdstuk analyseert de aanwezigheid van samenwerking, oftewel *collective action* (Gibson-Graham 2006), binnen Sekems gemeenschap. De verschillende vormen van samenwerking binnen Sekem tonen aan dat er, zowel op de boerderijen als binnen het bedrijf ISIS, grote waarde wordt gehecht aan wederzijds respect. Dit uit zich door een veelvuldig gebruik van de familie-metafoor, wat het saamhorigheidsgevoel en de werkkraft kan versterken. Sekem, als organisatie, probeert collectieve actie te realiseren door een sterk gemeenschapsgevoel te implementeren door middel van rituelen als de *morning circle*. De aanwezigheid van collectieve actie, de gemeenschapsvorming en het gemeenschapsgevoel binnen Sekem komen overeen met het kenmerk van de solidariteit economie dat zich richt op het belang van collectief werk en collectieve actie (Gibson-Graham 2006, 97). Aangezien onderlinge interacties gevormd worden door samen te werken, is de basis van Sekem als organisatie sterk. Deze basis kan er vervolgens voor zorgen dat economische, ecologische en sociale ontwikkeling kunnen plaatsvinden.

De verschillende hoofdstukken, de ideologie van de *Economy of Love*, de biodynamische landbouw van Sekem en de kracht van collectieve actie, laten elk een andere kant van Sekem zien. Deze resultaten leveren alle drie apart een bijdrage aan het grotere geheel; de totstandkoming van duurzame ontwikkeling. In de volgende paragraaf zullen de aspecten van de drie hoofdstukken worden geïntegreerd om op een holistische manier duurzame ontwikkeling te realiseren.

De verschillende dimensies van duurzame ontwikkeling

Duurzame ontwikkeling kan worden gezien als een integratie van de volgende drie dimensies; economische ontwikkeling, ecologische ontwikkeling en sociale ontwikkeling (Spangenberg 2001, 296). Deze drie aspecten van duurzame ontwikkeling zijn zichtbaar binnen Sekem en zijn behandeld in de verschillende hoofdstukken. De ideologie van Sekems economie, de landbouwmethoden en de aanwezigheid van collectieve actie zijn de belangrijkste manieren waarop de economische, ecologische en sociale aspecten van duurzame ontwikkeling worden vormgegeven. Elke dimensie kent een eigen doel, waardoor het geheel van duurzame ontwikkeling niet één duidelijk oplossing heeft, maar in plaats daarvan een aantal verschillende

opties om de drie doelen zo goed mogelijk te volbrengen (Spangenberg 2001). Het integreren van deze verschillende aspecten zorgt ervoor dat duurzame ontwikkeling uiteindelijk gerealiseerd kan worden.

De verschillende aspecten raken elkaar op bepaalde punten en vullen elkaar aan. Uit hoofdstuk twee is gebleken hoe het ecologische aspect en het sociale aspect van duurzame ontwikkeling met elkaar interacteren. Dit gebeurt op het gebied van de gezondheid van de boeren. Door de biodynamische landbouw eten de boeren gezonder voedsel, waardoor hun levensstandaard omhoog gaat en ze zich vervolgens kunnen ontwikkelen op sociaal gebied. Het ecologische aspect versterkt dus het sociale aspect van duurzame ontwikkeling. Het economische en het ecologische aspect van duurzame ontwikkeling interacteren op het gebied van winst. Wanneer de boeren overstappen op biodynamische landbouw, gaat hun winst omhoog. Volgens Attia maken de boeren door over te stappen 50% meer winst. Ook hier versterkt het ecologische aspect het economische aspect. De ecologie, en daarmee de biodynamische landbouw, staat dus aan de basis van zowel de sociale ontwikkeling als de economische ontwikkeling. Dit is ook de bredere gedachte achter Sekem. De landbouwsector zorgt voor het geld en is dus de belangrijkste drijfveer achter de economie van Sekem. Vervolgens wordt dit geld voor de culturele en sociale activiteiten van Sekem gebruikt. Het houdt bijvoorbeeld de school en de universiteit draaiende. Hier interacteren dus het economische en het sociale aspect van duurzame ontwikkeling. De economie zorgt, door de landbouwsector, voor het feit dat er binnen Sekem persoonlijke ontwikkeling gerealiseerd kan worden. In ons eigen onderzoek zagen we dit duidelijk in het feit dat Sekem winst niet als hoogste doel heeft. Een goed voorbeeld hiervan is de cursus die Sekem voor de boeren in Fayum organiseerde waarin zij konden leren lezen en schrijven.

Oftewel, de duurzame agriculturele sector staat aan de basis, waardoor persoonlijke ontwikkeling door middel van de economie gerealiseerd kan worden. Alle drie de aspecten van duurzame ontwikkeling zijn dus vertegenwoordigd binnen Sekem.

Deze drie aspecten kunnen vervolgens worden gekoppeld aan de theorie van solidariteit economie. Binnen de solidariteit economie staan de economische ontwikkeling (*equal distribution of benefits*), de ecologische ontwikkeling (*use of natural resources without depleting them*) en de sociale ontwikkeling (*value placed on collective knowledge and collective work*) centraal. Wanneer een solidariteit economie dus wordt gerealiseerd, wordt daarmee ook duurzame

ontwikkeling bewerkstelligd. Binnen Sekem kwamen echter niet alle aspecten precies overeen met de theorie van de solidariteit economie. Door de *Economy of Love* met de theorie van de solidariteit economie te vergelijken, kwamen we tot aanvullingen op de solidariteit economie.

Aanvulling op de solidariteit economie theorie

Tijdens het observeren en analyseren van de belangrijkste kenmerken van Sekem, zijn er vernieuwende eigenschappen uit het praktijkvoorbeeld gekomen ten opzichte van de solidariteit economie. Ten eerste is het van belang om te benoemen dat dit praktijkvoorbeeld zich in een niet-Westerse context bevindt, wat zorgt voor interessante punten van culturele interactie. Deze specifieke aspecten van Sekem hebben de capaciteit om de theorie van de solidariteit economie sterker te maken.

De *Economy of Love* van Sekem heeft een spirituele kant die binnen de solidariteit economie niet per definitie aan bod komt. Binnen de landbouwsector blijkt dit uit de antroposofische achtergrond van de biodynamische landbouw en de preparaten die daarbij worden gebruikt. Binnen Sekem en haar economie wordt er daarnaast uitgegaan van verschillende *consciousness levels*. Doordat Sekem zich hierop richt kunnen rollen en posities binnen een gemeenschap beter verdeeld worden en wordt er bewust gefocust op het bereiken van iemands maximale potentie. Bovendien zorgen deze *consciousness levels* ervoor dat spiritualiteit meer wordt geïntegreerd in de economie. Het kan zodoende dienen als een aanvulling op de solidariteit economie; aangezien Sekem door middel van deze *consciousness levels* een perspectief op de economie hanteert waar het Westen compleet van afgescheiden is. In de Westerse economie speelt spiritualiteit namelijk nauwelijks een rol (Lessem en Schieffer 2010).

De nadruk die binnen de *Economy of Love* wordt gelegd op associaties, vanwege het feit dat het afstamt van de Associatieve economie, is tevens een aanvulling op de solidariteit economie. De theorie van de solidariteit economie hecht belang aan een eerlijke samenwerking, maar de *Economy of Love* laat zien hoe dit te realiseren is door middel van een associatie; een vereniging van producenten, distributeurs en consumenten die met elkaar samenwerken (Lamb 2008, 42). Waar de theorie van de solidariteit economie stelt dat het uitvoeren van antikapitalistische kenmerken makkelijker uit te voeren is binnen een kleine gemeenschap (Miller 2010), toont de *Economy of Love* dus nog een andere vorm van een ‘gemeenschap’, namelijk een associatie.

Het concept collectieve actie, waar door aanhangers van de solidariteit economie op gefocust wordt (Gibson-Graham 2006; Miller 2010), wordt door Sekem versterkt. Het gebruik van de familie-metafoor wordt vaak gebruikt door de bewoners van Sekems gemeenschap. Onze informanten ervaren een sterkere band met hun collega's aangezien ze hen als broertjes, zusjes, zoon of dochter beschouwen. Door deze familie-metafoor aan het concept 'collectieve actie' toe te voegen, wordt het Westerse perspectief van het concept 'collectieve actie' verminderd. Deze definitie van het begrip kan vervolgens gebruikt worden als een aanvulling op de theorie van de solidariteit economie. Hierdoor krijgt zodoende ook de theorie van de solidariteit economie een minder Westerse lading.

Concluderend kan er gesteld worden dat, zoals Tsing (2015) en Gibson-Graham (2006) beargumenteren, het mogelijk is om niet-kapitalistische bewegingen te creëren te midden van een kapitalistische wereld. Sekem bevindt zich in een kapitalistisch systeem en levert haar producten aan de kapitalistische vrije markt. Toch weet Sekem zich binnen de organisatie zelf te ontdoen van typische kapitalistische kenmerken. Dit kan voornamelijk worden gerealiseerd doordat Sekem zo veelzijdig is en zowel culturele en sociale activiteiten als een gedeelte van de productieketen beheert. Het antwoord op onze onderzoeksvraag, hoe draagt de agriculturele sector van Sekem bij aan het vormen van een solidariteit economie, luidt als volgt: Sekem heeft vele raakvlakken met de solidariteit economie, zoals hierboven benoemd. De landbouwsector draagt bij aan het creëren van een solidariteit economie door de manier waarop er wordt omgegaan met het land en de gewassen en door haar manier van samenwerking.

Het is echter belangrijk om te benoemen dat er bepaalde eurocentrische kenmerken aanwezig zijn, zowel in de theorie van de solidariteit economie, als binnen Sekem. Hier legt het Westen toch bepaalde alternatieven op aan de rest van de wereld, ook al is dit onbewust. Dit is duidelijk zichtbaar omdat Sekem in een niet-Westers land, Egypte, gevestigd is. Begrippen als duurzame ontwikkeling, individuele ontwikkeling door middel van *consciousness levels* en collectieve actie, zijn gedefinieerd door het Westen. In dit onderzoek hebben wij Sekem geanalyseerd aan de hand van Westerse eigenschappen en tevens vergeleken met een Westerse vorm van economie: de theorie van de solidariteit economie bestaat namelijk ook enkel uit Westerse literatuur. We kunnen zodoende concluderen dat, met een Westers perspectief, Sekem kan dienen als een praktijkvoorbeeld van de solidariteit economie theorie.

Ondanks de aanwezigheid van dit eurocentrisme zijn wij van mening dat Sekem een vorm is van een nieuwe, alternatieve en duurzame economische beweging die veel potentie heeft. Als meerdere gemeenschappen en organisaties zich zouden organiseren zoals Sekem, kan er een *tipping point* plaatsvinden en middels een *bottom-up* aanpak een verandering teweegbrengen in het huidige economisch systeem. Een begin van wat een alternatief systeem teweeg kan brengen is te zien aan de invloed die Sekem zelf heeft op nationaal niveau: dankzij Sekem wordt al het katoen in Egypte nu op biologische wijze verbouwd (Sekem site). Bovendien zijn er nu talloze biodynamische boerderijen en is Egypte door de visie van Sekem vergroend. Langzaam kan het economisch paradigma dus veranderen naar een alternatieve, duurzamere vorm.

DISCUSSIE

Één van de eerst geplante bomen op Sekem

Tijdens ons onderzoek zijn we een aantal punten tegengekomen die interessant zijn voor potentieel vervolgonderzoek. Door de inkadering van ons onderwerp hadden we echter geen ruimte deze observaties uitgebreid bij ons onderzoek te betrekken. We zullen de suggesties voor vervolgonderzoek in deze discussie verder uitwerken.

Door ons te richten op de *Economy of Love* van Sekem, zijn we erachter gekomen dat ‘economie’ een complex aspect is van een organisatie. Het zou interessant zijn als een socio-econoom dit verder zou onderzoeken. Sekem is ervan overtuigd dat zij niet willen bezuinigen op culturele aspecten. Dit roept echter wel vragen op; in hoeverre is Sekem duurzaam op economisch gebied? Kan de alternatieve economie die door hen tot stand is gebracht overleven? Sekem heeft grote schulden vanwege de devaluatie van de Egyptische munt en de economische crisis, dus het lijkt ons interessant te onderzoeken of Sekem het financieel gezien gaat redden. Door dit te onderzoeken, zou eveneens de theorie van Gibson-Graham en Tsing getest worden. Er kan dan gekeken worden of het op de lange termijn daadwerkelijk mogelijk is om een alternatieve vorm van economie te bewerkstelligen binnen het kapitalistische systeem.

Een tweede, belangrijker punt waar wij de focus op willen leggen in deze discussie, is de rol van eurocentrisme binnen Sekem. Wij vinden het belangrijk dit onderwerp te belichten aangezien ons onderzoek gaat over duurzame ontwikkeling in een niet-Westerse context. Zoals al kort benoemd in de conclusie, hanteert theorie van de solidariteit economie een Westers perspectief en is ‘ontwikkeling’ een Westers gedefinieerd begrip (Sardar 1999). Het is de vraag of ontwikkeling in Westerse zin altijd gewenst is. Zoals Tsing stelt, wordt vooruitgang, en daarmee ook ontwikkeling, altijd als iets positiefs gezien (Tsing 2015, 21). Wij willen niet onderuithalen dat deze duurzame ontwikkeling en de theorie van de solidariteit economie positief zijn. Daarentegen willen we benadrukken dat, omdat Sekem zich in een niet-Westerse context bevindt, er ook ruimte over moet blijven voor niet-Westerse uitvoeringen.

Zoals aangekaart in de drie empirische hoofdstukken en de conclusie, kan Sekem zich niet ontdoen van enkele eurocentristische kenmerken. Toen wij met deze kenmerken in aanraking kwamen en ons hier steeds meer in ging verdiepen, kwamen we erachter dat het om een complex spanningsveld gaat. In eerste instantie vonden we de machtsverhoudingen binnen Sekem niet helemaal kloppend. We hadden het gevoel dat er een bepaalde hiërarchie aanwezig was, waarin de leden van de familie Abouleish en de inwoners met een Europese achtergrond (of de

combinatie van deze twee) meer te zeggen hadden dan de andere medewerkers van Sekem. Er zijn bijvoorbeeld twee cafetaria's aanwezig op de Sekem *Main Farm*, één waar veelal de managers en de medewerkers met een Europese achtergrond eten en één waar de Egyptische werkers eten. Het eerste cafetaria werd informeel ook wel het *German restaurant* genoemd. Het eten was hier wat uitgebreider dan in het andere cafetaria. Dit is een van de voorbeelden die onze aandacht richtte op de machtsdynamiek waarin *white privilege* en hiërarchie een rol spelen. Er is echter een mogelijkheid dat de Westerse machtsdynamiek die wij af en toe ervaren helemaal niet zo wordt gezien door de Egyptenaren. Mona Abouleish (de zus van Helmy) vertelde ons dat het voor de Egyptenaren zelf heel bijzonder is wat er in Sekem gebeurt. Zij zijn bijvoorbeeld niet gewend dat ze hun baas een hand mogen geven, of dat zij kunnen wonen op het terrein van Sekem zelf. Hierin worden wij dus ook beïnvloed door ons eigen Westerse perspectief.

De Europese standaarden en definities binnen Sekem gecombineerd met de Egyptische cultuur resulteren zodoende in een interessant en complex spanningsveld. Enerzijds zijn wij van mening dat Westerse landen hun postkoloniale landen geen dingen op zou mogen leggen, aangezien het een verheven gedachte is dat de modernisering vanuit het Westen per se juist is. Anderzijds blijkt uit onze empirische data dat de Egyptenaren wel degelijk blij zijn met een aantal Westerse invloeden; waaronder de biodynamische landbouwmethoden en de efficiënte handelingen zoals op tijd komen.⁹⁴ Zoals Homi Bhabha stelt is het niet altijd het geval dat er binnen het kolonialisme en de nasleep daarvan, en daarmee ook het eurocentrisme, puur dingen worden opgelegd aan het postkoloniale land. Er is altijd in meer of mindere mate een interactie tussen de twee culturen en landen, waardoor er een hybride cultuur ontstaat (Gregor McLennan 2003, 73). De Egyptenaren kunnen deze Westerse aspecten dus tot op zekere hoogte naar hun eigen hand zetten en in hun eigen voordeel gebruiken. De Westerse aspecten kunnen dan gezien worden als een '*tool*' en hoeven dus niet per definitie negatief te zijn.

Een voorbeeld dat we hiervan terug hebben gezien bij Sekem is de biodynamische landbouwmethode. Deze landbouwvorm heeft enige Eurocentrische aspecten, maar er kunnen vraagtekens geplaatst worden bij het feit of de boeren hier daadwerkelijk last van hebben. Aangezien zoveel *supplier farmers* zo positief waren over de methode, lijkt het alsof ze hier achter staan. Het eurocentrische aspect is voor hen niet zo relevant en ze kunnen de Westerse landbouwmethode goed inzetten in de Egyptische context zodat ze er voordeel uithalen.

⁹⁴ Zie hoofdstuk 3, interculturele samenwerking

Al met al is de aanwezigheid van het eurocentrisme binnen Sekem een complex en interessant debat. Het was moeilijk om de machtsdynamiek uitgebreid bij ons onderzoek te betrekken, aangezien wij ons niet kunnen ontdoen van onze *white privilege*⁹⁵ en geen Arabisch spreken. We hopen dat vervolgonderzoek hier meer aandacht aan kan besteden om zodoende het debat meer perspectief te bieden.

⁹⁵ Zie inleiding; ethische dilemma's

LITERATUURLIJST

Bloem, Sekem Main farm

Literatuurlijst

Arlt, Christine. "Sekems Economy of Love". Sekem. June 17th, 2016.

<https://www.sekem.com/en/sekems-economy-of-love/>.

Abouleish, Ibrahim. *Sekem: A Sustainable Community in the Egyptian Desert*. Edinburgh: Floris Books, 2005.

Allard, Jenna, and Julie Matthaei. "Solidarity economy: An overview." (2008).

Araújo, Marta, and Silvia R. Maeso. "Eurocentrism, Political Struggles and the Entrenched *Will-to-Ignorance*: An Introduction." In *Eurocentrism, racism and knowledge: debates on history and power in Europe and the Americas* edited by Marta Araújo and Silvia R. Maeso. New York and Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2015.

Barquín, Jesús and Douglas Smith. "Biodynamics in the Wine Bottle". *Skeptical Inquirer* 31, no. 6 (2007).

Bauhardt, Christine. "Solutions to the crisis? The Green New Deal, Degrowth, and the Solidarity Economy: Alternatives to the capitalist growth economy from an ecofeminist economics perspective". *Ecological Economics* 102 (2014): 60-68.

Bird, Allan, and Joyce S. Osland. "Making sense of intercultural collaboration." *International Studies of Management & Organization* 35, no. 4 (2005): 115-132.

Cleveland, D. A. (1998). Balancing on a planet: toward an agricultural anthropology for the twenty-first century. *Human Ecology*, 26(2), 323-340.

Collie, Philippa, James Liu, Astrid Podsiadlowski, and Sara Kindon. "You can't clap with one hand: Learnings to promote culturally grounded participatory action research with migrant and former refugee communities." *International Journal of Intercultural Relations* 34, no. 2 (2010): 141-149.

Conroy, Maria Manta, and Philip R. Berke. "What makes a good sustainable development plan? An analysis of factors that influence principles of sustainable development." *Environment and planning A* 36, no. 8 (2004): 1381-1396.

Dasgupta, Aniruddha, and Victoria A. Beard. "Community driven development, collective action and elite capture in Indonesia." *Development and change* 38, no. 2 (2007): 229-249.

D'Amour, Danielle, Marcela Ferrada-Videla, Leticia San Martin Rodriguez, and Marie-Dominique Beaulieu. "The conceptual basis for interprofessional collaboration: core concepts and theoretical frameworks." *Journal of interprofessional care* 19, no. sup1 (2005): 116-131.

“Demeter-normen voor de landbouw.” Stichting Demeter. Accessed June 3th, 2018.

<http://stichtingdemeter.nl/demeter-normen-voor-de-landbouw/>

“Demeter-richtlijnen voor de landbouw.” Stichting Demeter. Accessed January 20th, 2018.

<http://stichtingdemeter.nl/demeter-richtlijnen-voor-de-landbouw/>

Eade, Deborah. *Capacity-building: An approach to people-centred development*. Oxfam, 1997.

“Education is More than Learning.” Sekem. Accessed May 15th, 2018.

<https://www.sekem.com/en/cultural-life/education-schools/>

Gesota, Bhawna. “Ecovillages as Models for Sustainable Development: A Case Study Approach”

<https://portal.uni-freiburg.de/globalstudies/research/gesota-2008-ecovillages.pdf> (2008).

Gibson-Graham, Julie Katherine. *A postcapitalist politics*. U of Minnesota Press, 2006.

“Heliopolis University for Sustainable Development.” Sekem. Accessed May 15th, 2018.

<https://www.sekem.com/en/cultural-life/heliopolis-university/>

- Jabareen, Yosef. "A new conceptual framework for sustainable development." *Environment, development and sustainability* 10, no. 2 (2008): 179-192.
- Jackson, Wes. "Natural systems agriculture: a truly radical alternative." *Agriculture, ecosystems & environment* 88.2 (2002): 111-117.
- Jones, David Raymond. "A cultural development strategy for sustainability." *Greener Management International* 31.2 (2000): 71-85.
- Jones, Peter Tom, and Roger Jacobs. *Terra Incognita. Globalisering, ecologie en rechtvaardige duurzaamheid*. Academia press, 2011.
- Kahle, Lynn R., and Eda Gurel-Atay, eds. *Communicating sustainability for the green economy*. ME Sharpe, 2013.
- Lamb, G. "The threefold nature of social life." *Biodynamics* (2008): 39-44.
- Lessem, Ronnie, and Alexander Schieffer. "Integral Economics." *Gower, Surrey, England* (2010).
- McLennan, Gregor. "Sociology, eurocentrism and postcolonial theory." *European Journal of Social Theory* 6, no. 1 (2003): 69-86.
- Miller, Ethan. "Solidarity economy: Key concepts and issues." *Solidarity economy I: Building alternatives for people and planet* (2010): 93-100.
- Mulder, Liek "Kapitalisme" (2017) ensie.nl/redactie-ensie/kapitalisme
- Olsen, Eden K., "Biodynamic Agriculture: A Valuable Alternative to the Industrial Farming System" (2014). Scripps Senior Theses. Paper 317.
- Olson, Mancur. *The logic of collective action*. Vol. 124. Harvard University Press, 2009.

Sardar, Ziauddin. "Development and the Locations of Eurocentrism." In *Critical development theory: Contributions to a new paradigm*, edited by Ronaldo Munck and Denis O'Hearn. 44-62. New York and London: Zed Books, 1999.

Scherpenisse, L. C. C. "Ecological Sustainability and the Green Economy: on the implementation of the Green Economy." *Bachelor's thesis*, 2013.

Soskice, David W., and Peter A. Hall. *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Spangenberg, Joachim H. "Environmental space and the prism of sustainability: frameworks for indicators measuring sustainable development." *Ecological indicators* 2, no. 3 (2002): 295-309.

"The Holistic Concept in a Flower." Sekem. Accessed May 15th, 2018.

<https://www.sekem.com/en/about/sustainability/sustainability-flower/>

"The UN Decade for Deserts and the fight against Desertification: Impact and role of drylands." UNCCD. Accessed May 5th, 2018.

<https://www.unccd.int/un-decade-deserts-and-fight-against-desertification-impact-and-role-drylands>

"The United Nations Decade for Deserts (2010-2020) and the fight against Desertification." UNCCD. Accessed May 5th, 2018.

<https://www.unccd.int/actions/united-nations-decade-deserts-2010-2020-and-fight-against-desertification>

"The Vision of Sustainable Development Became Reality." Sekem. Accessed May 15th, 2018.

<https://www.sekem.com/en/about/vision-mission/>

Turinek, M., S. Grobelnik-Mlakar, M. Bavec, and F. Bavec. "Biodynamic agriculture research progress and priorities." *Renewable agriculture and food systems* 24, no. 2 (2009): 146-154.

Tsing, Anna L. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. 2015

Vestbø, Linn. "Promoting sustainability through enhanced capacities: a study of the role of a non-governmental development organization in promoting sustainable local development, through an enhancement of local community capabilities: the case of Joint Aid Management (JAM) International's Operations in Machengue community, Inhambane, Mozambique." *Master's thesis*, Universitetet i Agder; University of Agder, 2016.

Bijlage 1

Samenvatting in onderzoekstaal

Participerende observatie: Worteltjes planten op boerderij Adelya

Sekem: A qualitative research on a sustainable and alternative economic system

The current era of globalisation, modernisation and technological progression has a downside: this way of progression has a negative impact on the environment (Gesota, 2008). Ecological degradation is more and more visible and its consequences are intensifying. Problems such as pollution, climate change, ecological disasters and the decrease of natural resources have resulted in people looking for solutions. These solutions can be found in sustainable development; development that aims to create sustainable lifestyles on a global level (Scherpenisse, 2013: 3). However, sustainable development is hard to realise within the capitalistic economic system we live in today. The current economic system, in its form of global capitalism, is not sustainable in the long term has been a subject occupying space in many discourses (Gesota, 2008).

This research attempts to show an alternative for our capitalistic economic system by introducing alternative forms of economic systems. We have decided to use the solidarity economy as our theoretical fundament. The solidarity economy is an upcoming economic ideology. We use the definition of feminist economists Gibson-Graham, stating that: “*Principles espoused by exponents of solidarity economies include the use of resources based on needs, management strategies involving democratic processes of cooperation and participation, value placed on collective knowledge and collective work, equal distribution of benefits, and making use of natural resources without depleting them*” (Gibson-Graham, 97). The theory of the solidarity economy is still limited, so we decided to conduct anthropological fieldwork to complement the theory of the solidarity economy with a practical example. By doing so, we strive to thicken the theory of the solidarity economy.

We chose the organisation and community Sekem, located in the north of Egypt, as the location for our qualitative fieldwork. Sekem was founded in 1977 by the Egyptian social entrepreneur Dr. Ibrahim Abouleish in order to bring about cultural renewal in Egypt on a sustainable basis. It aims to develop the individual, society and environment through a holistic approach which integrates ecology, economy, societal and cultural life.

We have spent two and a half months at Sekem to compare Sekems agricultural sector with the characteristics of the solidarity economy. We have focused on the agricultural sector because our time was limited. We found the agricultural sector interesting because of its direct link to sustainability. Our research covers the following research question: **How does the agricultural sector of Sekem contribute to the construction of a solidarity economy?** In

order to answer this research question, we used several anthropological research methods: participant observation, conducting interviews, hanging out and a photo experiment. After our time in Sekem, we used all the obtained data to make a comparison between Sekems agricultural sector and the solidarity economy. The data showed that there were three very important aspects of Sekem that corresponded well with the characteristics of the solidarity economy: Sekems Economy of Love ideology, the sustainable agricultural sector and the role that collective action plays within the community. We divided these three aspects into three different chapters. These chapters consist of vignettes, observations and quotes from our informants to support the theoretical statements we want to make.

Chapter one focuses on the ideology of Sekems Economy of Love. The Economy of Love is an economic ideology created by Ibrahim Abouleish, which he implemented in Sekem. With the term “Economy of Love” Sekem expresses that the economy is not only about gaining the highest possible profit but more about a fair and respectful collaboration. This is visible in Sekems agricultural sector, as their value chain is based on mutual support. Farmers receive stable contracts and fair prices for their products, which enables them to ensure their family’s livelihood and to plan and expand their business activities. Furthermore, the value chain ensures that financial benefits are used to pay the farmers and to support all cultural aspects of Sekem. This corresponds to one of the principles of the solidarity economy; that profit should not be the highest aim of an organisation (Miller). As Helmy Abouleish, the CEO of Sekem, mentioned: Sekem is not about gaining financial profit, but about the goal of individual development for the Egyptian population.

Chapter two describes the agricultural sector of Sekem. This gives insight in the way the ecological aspect of sustainable development is realised. Sekem employs biodynamic agriculture, an alternative and holistic form of agriculture with an anthroposophical background in which no chemical/synthetic fertilizers and pesticides are used. In our research we could see that in line with Turinek (2009), the farm is seen as an organism in which every aspect is connected and influences each other. This view of the farm ensures that the ecosystem in which the farm is situated and the biodiversity are harmed to a minimum. This corresponds to the following

characteristic of the solidarity economy: *'making use of natural resources without depleting them'* (Gibson-Graham, 2006).

The anthroposophical background of this farming method gives it a spiritual aspect. This is mostly expressed in the biodynamic preparations that are used. The effect of the preparations can not be fully scientifically substantiated. The theory of the preparations is thereby somewhat eurocentric. It only takes into account European climate, soil and crops and this excludes non-Western climates, such as Egypt. However, a change is slowly happening, as the preparations are adjusted to the local Egyptian context.

The holistic aspect of biodynamic agriculture creates healthier food. The standard of living of the farmer thus increases. Hence, there is an interesting interaction of the ecological and social aspect of sustainable development that meets in biodynamic farming.

Chapter three analyses the way in which collaboration plays an important role within Sekem. There is a variety of different forms of collaboration visible, on the organisational level (the value chain) as well as on the individual level (collaboration between workers). An notable aspect of all collaboration levels was the use of a family-metaphor. People quickly call their colleagues 'brothers' or 'sisters', which strengthens their personal relationship and thereby also the workforce and the community. Sekem also tries to encourage the community spirit by implementing rituals like a *morning circle*; a circle in which the community members gather in the morning to share their achievements of the previous day and their plans for the following one. During the scheduled circles they chant together *'Goodness of the heart, light of truth, love of the people'*. Through this people express themselves and take responsibility. They all stand together; managers and workers. For that one period of the day they are all equal and part of the community. The presence of collective action, the community building and the sense of community within Sekem corresponds to the principle of the solidarity economy that says: *"value placed on collective knowledge and collective work"* (Gibson-Graham 2006, 97).

Conclusion

The Economy of Love focuses on development instead of profit. All economic action is conducted in accordance with ecological principles and achieved through collective action. This research has demonstrated that within Sekem, the three aspects of sustainable development are

realised: economic development, social development and ecological development. These three aspects of Sekem not only have a lot of similarities with the theory of the solidarity economy, they also complement it. Sekem has a spiritual side that is not visible in the Western economic system. This is mostly expressed through the biodynamic agricultural methods, including the preparations. This broadens the ecological aspect of sustainable development. Another facet that is not present in the theory of the solidarity economy, is the family-metaphor. Sekem's use of this metaphor makes the concept 'collective action' thicker. By integrating these complementing aspects with the theory of the solidarity economy, a more holistic version of these concepts and methods emerges. This is an improvement regarding the original theory that was based on concepts and values defined by the West.

If more organisations would aim towards economic, ecological and social sustainability, a tipping point could occur. A bottom-up approach could then slowly change the current economic system into a more sustainable one.

Persoonlijke reflectie

Lotte Witteman

Casuarinabomen planten op Wahat

De tijd in Sekem is een ontzettende leerzame en leuke periode geweest in mijn tijd als bachelorstudent. Het doen van onderzoek was interessant en leerzaam. Door het doen van dit onderzoek ben ik op plekken geweest waar ik anders nooit zou zijn gekomen in Egypte en in contact gekomen met mensen waarmee dit anders ook niet was gebeurd. Ik zou niet snel op een boerderij van Sekem zijn gekomen om daar mee te werken. Ik vond mijn onderzoeksveld erg leuk. Ik ben erg gaan houden van Sekem en het werken en leven op een boerderij. Sekem zal voor mij altijd een bijzondere plek zijn en ik wil er graag nog een keer naar terugkeren.

Het is me goed bevallen om voor een langere tijd in Egypte te zijn en deze cultuur te ervaren. Ik ben al eerder voor langere tijd in het buitenland geweest, waardoor ik me hier minder onzeker over voelde en ik me eerder thuisvoelde in deze andere cultuur. Toch vond ik het soms lastig om constant de positie van een buitenstaander te hebben in Egypte, aangezien dit ervoor zorgde dat ik anders en vaak beter werd behandeld dan de Egyptenaren.⁹⁶ Ook zorgde dit ervoor dat ik me soms letterlijk een Westers product voelde wanneer verschillende mensen voor de zoveelste keer met mij op de foto wilden of onze Westerse achtergrond op een andere manier werd ingezet.

Waar ik tegenaan ben gelopen in het veld, is dat ik me vaak nog enigszins onbekwaam voelde om met relatief weinig begeleiding een onderzoek uit te voeren. Ik voelde me hier niet geheel op voorbereid, aangezien het uitvoeren van een onderzoek in de praktijk een hele andere ervaring is dan leren over het doen van onderzoek in de collegezaal. Er werd in Sekem naar Kelly en naar mij gekeken als naar twee echte onderzoekers, maar ik voelde me vaak niet zo. We zaten met zijn tweeën in het buitenland en werden helemaal vrij gelaten. Ik vond het, vooral in het begin, lastig om het onderzoek vorm te geven en te bepalen of we op de goede weg zaten of niet. Hadden we wel een goede hoofdvraag of moesten we die veranderen? Konden we onze hoofdvraag wel goed genoeg beantwoorden in dit onderzoek of moesten we het anders aanpakken? Zouden we wel genoeg data kunnen verzamelen, en wanneer heb je eigenlijk genoeg data? Dit soort vragen spookten door mijn hoofd en daar voelde ik me soms onzeker over. Het hielp dat ik samen met Kelly was om deze problemen mee te bespreken, we konden elkaar hierin helpen en geruststellen.

Een ander punt waar ik lastig vond in het veld, is het contact met de gemeenschap van de Sekem *Main farm*. We hebben in het veld veel verschillende groepen informaten gehad. Er waren

⁹⁶ Zie het ethische dilemma *white privilege* in de inleiding

de boeren, de medewerkers van Isis en de bewoners van de Sekem *Main farm*, waaronder de familie Abouleish. De medewerkers van Isis en de boeren van de verschillende boerderijen waren onze meest directe informanten, met veel bewoners van de Sekem *Main farm* hoefden we niet veel contact te hebben voor ons onderzoek. Sommigen van hen waren bijvoorbeeld vooral werkzaam op de universiteit van Sekem en dit was minder relevant voor ons. Het feit dat we minder in contact hoefden te zijn met de bewoners van de *Main farm*, zorgde ervoor dat Kelly en ik ons vooral hebben gericht op de boeren en de werknemers van Isis. Zoals in de ethische dilemma's in de inleiding besproken, zorgde dit ervoor dat we de gemeenschap van de *Main farm* niet goed genoeg hadden geïnformeerd over ons onderzoek. Aangezien zij het idee hadden dat ons onderzoek een meer directe bijdrage zou leveren aan de gemeenschap, voelde ik altijd een gevoel van verantwoordelijkheid tegenover Sekem. Ik voelde me hierdoor niet altijd op mijn gemak in de gemeenschap en dit is een onderdeel van het veldwerk waar ik dan ook met minder plezier op terugkijk. Ik heb hier, zoals ook benoemd in de inleiding, echter wel veel van geleerd.

Toch heb ik met heel veel plezier onderzoek gedaan. De onderzoeksmethoden van antropologie bleken erg waardevol. Door participerende observatie heb ik gemerkt dat ik de belevingswereld van mijn onderzoekspopulatie veel beter begreep (al zal mijn ervaring nooit hetzelfde zijn als die van de onderzoekspopulatie zelf), of het nu in de fabriek was of op de boerderij. Vooral de combinatie van deze meer 'klassieke' antropologische methoden met nieuwe, creatieve methoden was interessant. Zo heeft het foto-experiment data en inzichten opgeleverd die we op geen andere manier hadden kunnen verkrijgen. Deze interesse voor vernieuwing en verbreding komt ook terug in de theorieën die Kelly en ik hebben gebruikt. Onze scriptie berust op een relatief jonge theorie, de solidariteit economie. Daarnaast zijn grote delen van ons onderzoek gebaseerd op theorieën afkomstig uit andere disciplines. Deze interdisciplinariteit zorgt voor een minder 'klassieke' antropologische scriptie. Ik vind het echter juist mooi aan antropologie dat het kan worden toegepast op nieuwe gebieden die het verdienen meer aandacht te krijgen in deze veranderende wereld, zoals bijvoorbeeld duurzame ontwikkeling.

De samenwerking met Kelly is soepel verlopen, samen vormden we een hecht team. We konden elkaar goed steunen wanneer het tegengaat en elkaar stimuleren in het contact zoeken met informanten en het houden van interviews. We zijn erg gelijkgestemd en hebben daarom weinig conflicten gehad tijdens de veldwerkperiode. Wel hebben we elkaar nieuwe inzichten kunnen

geven en ik zie het daarom als een verrijking dat we dit veldwerk samen hebben kunnen uitvoeren. Samen kunnen we terugblikken op een bijzondere tijd met talloze mooie herinneringen.

Persoonlijke reflectie

Kelly Vossen

Pauze van het werk op boerderij Wahat

